

EGYÉN ÉS TÁRSADALOM

(SZÉKFOGLALÓ)

DR GIESSWEIN SÁNDOR

LEV. TAGTÓL

FELOLVASTATOTT

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁBAN 1914 DECEMBER 7-ÉN

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1915

EGYÉN ÉS TÁRSADALOM.

BEVEZETÉS.

Az ember az állam ellen (the Man versus the State), ezen a címen írta meg Herbert Spencer állambölcseleti essay-jét,¹⁾ melyet azzal a mondattal vezet be, hogy sokan azok közül, a kiket liberálisoknak tartanak, tulajdonképen új típusú Toryk.

A modern sociologiai irodalom sok termékének parallelként azt a címet lehetne adni: az ember, illetve az egyén a társadalom ellen, vagy pedig a társadalom az egyén ellen, s azzal lehetne bevezetni, hogy sokan azok közül, a kik magukat individualistáknak tartják, tulajdonképen socialisták és a kik socialista színezetben tűnnek föl, nem szűnnek meg individualisták lenni.

Az egyént a társadalommal, vagy az individualismust a socialismussal, az egyéni tevékenységet a collectiv működéssel ellentétbe hozni, – mint Eugéne Fournière mondja, – oly mélyen gyökeret vert előítélet, hogy csaknem vakmerőség ellene állást foglalni.²⁾ Pedig egyén és társadalom, Individualismus és socialismus oly kölcsönös vonatkozások, mint pl. polgár és állam, melyek egymást tételezik föl.

A társadalmi élet ugyanis két heterogén erőnek eredőjeként alakul ki, mely erők, bár egymással ellentéteseknek látszanak, tulajdonképen egymást tételezik föl, úgy hogy az

¹⁾ Először a Contemporary Review 1884, évi febr., április, május, június és júliusi füzetében jelent meg.

²⁾ E. Fournière, Essai sur l'Individualisme. Paris 1900. Bevezetés.

egyiknek megsemmisítése a másiknak megsemmisülését vonná maga után.

Ezek a társadalmi összetevő erők, melyek úgy állanak egymással szemben, vagy helyesebben egymás mellett, mint a mágnesség kétféle polaritása, vagy a villamosság kétféle fajta, az individuális és socialis irányzat.

Az egész emberi élet, de viszont a társadalmi fejlődés is abból a kölcsönhatásból alakul ki, melylyel egyrészt az egyén a környezettel szemben magát érvényesíteni, másrészt pedig ahhoz alkalmazkodni törekszik.¹⁾

Lehet, hogy e két irányzat parallelismusa hely és idő szerint változik, hogy hol az egyiknek, hol a másiknak hatása erősebb. De általában az ily kilengések – egyik vagy másik oldalra – mindig megint az egyensúlyt keresik, illetve a másik oldalra való kilengést idéznek elő. A régi Hellasban Spárta az ő szigorú fegyelmezettségével volt a socialis irányzatnak, Athén pedig az ő szabadságszerető demokráciájával vagy önérzetes oligarchiájával az individuális irányzatnak a képviselője. S e két város-állammal egyetemben az általuk képviselt irányzat is vetélkedett a hegemoniáért. Róma őskora patriarchális szervezetével szintén a socialis irányt tolta előtérbe, míg a puni háborúk után arkapitalista rendszer az Individualismus irányzatát erősítette meg, melyet a Caesarok idejében mindinkább socialis irányzat váltott fel, a melynek a kereszténység ideális tartalmat adott.²⁾

¹⁾ L. Bernheini, Lehrbuch der histor. Methode in der Geschichtsphilosophie 4. Aufl. 1903. 629. 1. »Ist doch gerade das Widerspiel zwischen dem Triebe des Menschen, sich der Umwelt gegenüber zu behaupten, durchzusetzen, und dem Triebe, der Umwelt durch Mitteilung, Anpassung, Unterordnung sich hinzugeben, eine der Grundmächte alles menschlichen Lebens«.

²⁾ L. Eucken, Die Lebensanschauung der grossen Denker 1907. 7-te Aufl. 213. 1. (Sz. Ágostonról). »Der Seelenzustand des Individuums, das moralische Befinden des inneren Menschen wird zum Hauptproblem des Lebens und zum Kerne alles Geschehens: indem das Menschenwesen mit Gott wie ein Ich mit einem Du verkehrt, wird sein Tun unermesslich erhöht; es entsteht eine Geschichte der Seele, und diese Geschichte drängt alles übrige, auch die merkwürdigsten und erschütterndsten Ereignisse, in die Peripherie des Daseins.«

A népvándorlás ennek helyébe az önálló törzsek és népek anarchikus individualismusát hozta, mely azonban a kereszténység befolyása alatt erősen fegyelmezett socialis irányzatba ment át, melynek a művészetben a gótika, az ő harmonikus kimértségével, a gondolkodásban Sz. Tamás bölcelete az ő mintaszerű rendszerességével, a gazdasági és socialis életben a czéhrendszer, a költészetben Dante az ő magas és méltóság-teljes szárnyalásával méltó képviselői.¹⁾ Ez utóbbi azonban már átmenet ahhoz az individualista irányzathoz, mely a Renaissance-ban kifejezést talált, a midőn fölélnékült Athén és Róma művészetének nemes harmóniája, az egyéni érvényesülés genialis, de közben drastikus és kíméletnélküli megnyilvánulásával.

Az emberi szellem egyéniségének erejével széttörte a régi konvencziók kereteit s míg egyrészt a tudományok és művészetek terén Erasmus és Leonardo da Vinci, – hogy csak a legnagyobbakat említsem – a görög-római classicismus inspiratiója mellett új pályákat nyitnak meg, addig a Scaligerik, Sforzák, Borgiák politikai rendszerükben az erkölcsi fogalmak korlátait döntik le, minek Macchiavelli az ő irataiban mintegy sanctiót kíván adni. Az individualismusnak a hagyományos elleni küzdelme Európa északi felében a vallási térre átsapván, a reformatióban nyert kifejezést.

Ezt az individualistikus kilengést követte megint a bároknak és rokokónak a hagyományozhoz vonzó, nem minden alakoskodástól ment korszaka, mely ugyancsak a művészetek terén a hajlékony és sima vonalakat kedvelte. Ennek a politikai téren nyilvánuló absolutistikus irányzatával szemben a XVIII. századnak erősen individualistikus bölcelete vette föl a harcot, a melynek a gyakorlati életben a francia forradalom volt a megnyilatkozása. Ezt megint a restauratio és Biedermaier-korszaknak a romanticismussal rokonszenvező sentimentalis hajlama váltotta föl, melyben a collectivista hagyományos felfogás az ellenkező oldalra való kilengést eredményezett.

¹⁾ A középkor socialis irányzata mellett azonban meg tudott férni az egyéniségnek a méltatása. V. ö. W. Sombart, *Der Bourgeois*, 1914. 22. l.: »das höchste Ideal jener Zeit, wie es das wundervolle System des hl. Thomas in seiner letzten Vollkommenheit durchleuchtet, ist die in sich ruhende und aus ihrem Wesenskern zur Vollendung aufsteigende Einzelseele«.

Eközben a cipitalistikus bourgeois-liberalismus újból az individualista irányzatot tolta előtérbe, melynek első nyilvánulása a júliusi, a második pedig a februári forradalom volt. Ennek a reakciója volt aztán az a socialis irányzat, melynek ébresztő harsonája a Kommunista manifestum, gyakorlati megnyilatkozása pedig az internationale megalkotása volt. A múlt század hetvenes éveitől kezdve ez az irányzat kezd mindinkább tért hódítani, befolyása alatt áll nemcsak a társadalmi és politikai élet, hanem irodalmunk, művészetünk, gondolkodásunk, szervezkedésünk menetét is ez határozza meg.

Természetes dolog, hogy e rhythmikus hullámzások nem minden kultúrnemzetnél lépnek föl egyidejűleg szemmel látható alakban, s azután figyelembe kell venni, hogy a gyakorlati életnek minden kilendülését már előzetesen a szellemi világ eszméinek fölszín alatt való mozgalma vezeti be.

E kilendülések azonban egyes ideiglenes kísérleti közületektől eltekintve, mindig eléggé szűk körben mozognak, mondjuk néhány fokon belül jobbra s balra, az absolut individualista és socialista irány felé.

A valóságban elemeire teljesen felbontott, tehát absolut individualista alapon felépített társadalmi szervezet – mint *contradictio in adjecto* – el sem képzelhető, s az egyéniséget teljesen felszívó absolut socialista alapon felépült társadalom, ha elképzelhető is volna, az emberi természet mostani karaktere mellett meg nem alkotható. Mert azok a kísérletek, melyeket főként Amerikában, erősen socialis elvek alapján alakítottak (Jezsuita reductiók, Ikária, Oneida stb.), még nagyon távol állottak az absolut socialistikus elvtől s idővel mind több engedményt voltak kénytelenek tenni az individualismusnak.

Mindannak daczára az elméletben, társadalombölcseleti rendszerek kigondolásában, vagy a jövő ideáljainak megalkotásában sociologusaink nemcsak a két véglet között mozognak, hanem egyesek tényleg a szélső végletekig elmennek, s míg Comte szerint az egyéniség pusztá abstractio s Durkheim Palante-nak »*Les antinomies entre l'individu et la, société*« című dolgozatát doktori értekezésül azért nem fogadja el, mert a thesis egyik tényezője – az egyéniség nem létezik, addig mások csak az egyéniséget tartják valóban létezőnek. (Quetelet.) Míg az

egyiknek az ideálja az, a mit Maeterlinck *esprit de la ruche*, méhkas-szellemnek nevezett el, a meggondolás nélkül, ösztön-szerűleg socialisan gondolkozó és cselekvő ember, a kit csak egy tudat és egy cél vezet, a közületnek, a társadalomnak java és haladása, addig mások – pl. Stirner, Nietzsche, Le Dantec – az absolut egoismusban találják az igazi emberi ideált, sőt az egyedüli jogosult társadalmi erőt.¹⁾

S ehhez képest az egyéniség történelmi mérlegelésében is egymás mellett találjuk egyrészt a hősök imádását (hero-worship) – mint mérsékelt formában Carlyle-nél, absolut mértékben Nietzschénél – és a másik oldalon az egyéniségnek teljes lekicsinylését, mint pl. Tolsztojnál. Azt az imádatot azonban, a melylyel Nietzsche Napóleonnak mythizált alakját illeti, hatalmasan lefokozhatná az, a mint Napóleon önmaga ítéli meg a saját tevékenységét. Az igazság az, így szól a szent-ilonai remete, hogy én magam sohasem voltam ura az én mozdulataimnak; sohasem voltam valójában egészen a saját énem. Lehetett többféle tervem; de azért nekem sohasem volt meg a szabadságom, hogy azokat végbevigyem. Én ugyan tartottam a kormányt, de bármily erős volt a kéz, a rögtön felcsapódó sok hullám még jóval erősebb volt és nekem volt annyi eszem, hogy inkább engedjek nekik, mint hogy makacs ellenállás folytán f elboruljak^ Én tehát sohasem voltam igazában a saját uram, hanem inkább engem kormányoztak a körülmények; és pedig annyira, hogy midőn fölemelkedésem elején, a Consulatus idejében, igaz barátaim és meleg párthíveim, legjobb szándékuk szerint és mihez tartásuk végett, kérdezték tőlem, hogy mely cél felé törekszem? én mindig azt feleltem nekik, hogy én ezt nem tudom. Őket ez meglepte, talán duzzogtak is emiatt, de én az igazat mondtam meg nekik. Később, a császárság-

¹⁾ F. Le Dantec, *L'égoïsme base de toute société*. P. 1912. 63. 1. »La vie est un acte absolument égoïste, et l'être vivant est en lutte contre f univers entier, dans lequel il ne conserve sa place qu'au prix de triomphes incessants . . . l'être vivant est seul contre tous, il est l'ennemi de tout ce qui n'est pas lui.« Ha Le Dantec szavai szerint (i. m. 139. 1.) »un veritable altruïsfe mourrait incontinent« – úgy viszont azt is mondhatjuk, hogy a pur et simple egoista, mint az emberi társadalomtól teljesen elszakadt atom – szintén nem tudna megélni.

idejében, a mikor az érintkezés kevésbé bizalmas volt, soknak arczán ugyanazt a kérdést véltem leolvashatni s én nekik csak ugyanazt a választ adhattam volna. Mert én sohasem voltam cselekedeteim ura, minthogy sohasem voltam olyan ostoba, hogy az eseményeket az én rendszerem szerint akarjam csavarni, hanem ellenkezőleg, az én rendszeremet az események alakulásai szerint igazítottam be.«¹⁾

Napoleon álláspontja ugyan nem egészen determinista, mert ő akarva és céltudatosan volt alkalmazkodó. Nem szabad továbbá elfeledni, hogy e szavakat a már lehanyatlott hős mondja, kinek volt oka, hogy nyugtalankodó lelkiismeretét csitítgassa, s a ki e kijelentéssel talán egyszersmind a történelem ítélőszéke előtt is igazolni kívánta magát. De azért lehet valami igaz Herbert Spencer felfogásában is, hogy a legtöbb esetben nem azok az utókor hálájára érdemes tevékeny szellemek, kiket mi a tettek embereinek tartunk, hanem a tudományos kutatók és művészek, kik oly eszmékért lelkesednek és dolgoznak, melyek igazában a világot mozgatják.

Igaz ugyan, hogy az ember egymagában, még a legnagyobb és leghatalmasabb is, minimalis lénynek látszik azokkal az erőkkel szemben, melyek őt akár a természetben, akár a társadalmi kötelékben körülveszik. Talán ép innen az a vélemény, hogy az egyes egyén mint minimalis tényező, nem is jöhet figyelembe. De ép a modern tudomány *vezetett* arra, hogy az infinitesimalis mennyiségekkel és tényezőkkel is számolnunk kell, s hogy csakis e tényezőknek bár lassú-lassú, de folytonos működése hozza létre azt a fejlődést vagy változást, melyet azelőtt rögtöni eruptio, vagy kataklyma hatásának tekintettek. A társadalmi életben, ép úgy mint a természetben, nincs *quantité négligeable*, s a ki az egyéniségnek, akár a legkisebb egyéniségnek a létezését és működését figyelmen kívül hagyja, az sohasem fog a társadalmi jelenségek mélyére hatolhatni.

A fizikai környezet, az egyén átörökölt faji karaktere, a pszichikai befolyások, a socialis körülmények száz meg száz tarka fonállal veszik körül a fejlődő egyéniséget, melynek kiala-

¹⁾ Napoleon, Correspondence, tome XXXII. 303. 1. s k.

kulása ép attól függ, hogy mily mértékben és minő forma szerint szedi össze a szálakat a sors fonószékén.

E befolyások hatóerejét a legváltozatosabb értékelés szerint ítélték meg, sokszor, azt mondhatjuk, téves általánosítással és tévesztő kizárólagossággal.

A sociologia terén, úgymond Vacher de Lapouge, mindig gyanúval kell fogadni az egyszerű formulákat és nevezetesen az anthrosociológiának annyiféle különböző szempontot és ismeretkört kell figyelembe vennie, hogy a ki csak az egyikből vagy másiból meríti adatait, az csaknem bizonyosan téves következtetésekre jut.¹⁾

Azért kívánjuk a sociológiának az egyén és társadalom viszonylatára vonatkozó elméleteit – a fizikai környezet és faji karakter, a társadalmi élet pszichikai befolyásai és a socialis viszonyok szempontjából – külön-külön vizsgálatunk tárgyává tenni, hogy kellő értékelésük és összegezésük alapján úgy az individuális, mint a socialis kölcsönhatások helyes egyenletét beállíthassuk.²⁾

¹⁾ V. de Lapouge, *Race et milieu social*. P. 1909. 231. 1.

²⁾ Az egyénnek és a collectivitásnak viszonyát büntetőjogi szempontból tárgyalja dr. Angyal Pál, a *Tömeg büntettei*, Budapest, M. Tud. Akad. 1905. Álláspontját a következőkben foglalja össze: »Részemről azt vitatom, hogy a büntetendő cselekmény összetett jelenség, melynek létrejötténél jelentős szerepet játszanak ugyan az egyént befolyásoló-belső (faj, jelleg, kor, nem, öröklött tulajdonságok, somatologiai és pszichologiai rendellenességek stb.) és külső (éghajlat, évszakok, táplálkozás, alkohol stb.), valamint ez utóbbiak között különösen a socialis (családi állapot, foglalkozás, gazdasági helyzet, városi vagy falusi élet stb.) tényezők, de a melyek léte végeredményben az emberi akarattól függ«. I. m-6. s 7. 1.

I. FEJEZET.

A földrajzi milieu és a faji Karakter.

A régiek között az orvostudomány atyja, Hippokrates volt az, a ki rámutatott az éghajlatnak nagy befolyására az emberek testi és lelki tulajdonságainak kialakulásában. Szerinte főként az időjárás váltakozása játszik fontos szerepet, mert oly lelki megrázkódtatásokat idéz elő, a melyek azután az indulatokra vannak befolyással. Szóval, modern terminológiát használva, az időjárás differentiációja az emberek testi s lelki differenciációját eredményezi.¹⁾ A klimatikus milieu befolyása nem volt egyebekben ismeretlen a görög és római történetírók előtt sem, bár hozzátehetjük, egyikük sem fogta ezt föl determinisztikus értelemben.

Tulajdonképen azonban Ibn Kaldun XIV. évszázadbéli arab történetíró volt az, ki a milieu elméletét egész részletességében és bizonyos tudományos módszer alapján tette fejtegetése tárgyává az ő nagyobb történelmi művéhez írt prolegomenáiban, melyben behatóan foglalkozik azzal a befolyással, melyet az éghajlat és földrajzi fekvés az emberek és népek szokásaira, életmódjára, intézményeire és gazdasági viszonyaikra gyakorol.²⁾

Ugyanezt tette két századdal később Franciaországban Bodin s aztán Montesquieu, Németországban Herder.

Észleleteikben sok igazság van, de sok fél igazság, a mi természetes is akkor, ha a történelmi fejlődés többi tényezőit nem veszik figyelembe egy jelentékeny, de nem kizárólagos

¹⁾ V. ö. Hornyánszky Gyula A görög felvilágosodás tudománya. Hippokrates. Budapest, M. T. Akadémia kiad. 1910. 261–319. 1.

²⁾ Notices et extraits des manuscrits de la Biblioth. Nat. Vol. XIX. Prolégomènes historiques d'Ibn Kaldun. Paris 1857.

tényező működése mellett. Ugyanez áll a földrajzi milieu újabb favorizálójánál, mint pl. Buckle Tamás, Hippolyte Taine, vagy pláne a francia Mongeolle elméleteiről.¹⁾

Talán legszellemesebb képviselője e milieus elméletnek Hippolyte Taine, a ki az ő ragyogó stílusával szinte kész elhittetni velünk, hogy az a szelíd kék azúrég, mely Hellas dombjai fölé örökké derült mosolygással borul s a tenger színében visszatükröződik, a föld geographikus alakulása számos öbleivel, melyek partjairól a szem már megint áttekinthet a szomszédos szigetre, hogy a sík róna, domb és hegyvidék kedves változatossága, Attika, Árkádia és Thessalia ligetei, mezői, bércei, hogy mindez a mosolygó természet ily szűk helyre összpontosítva az a talaj, a melyből Homerosnak, Pindarosnak, Aischylosnak, Sophoklesnek, Peisistratosnak, Pheidiasnak, Praxitelesnek, Herodotosnak, Tliukyridesnek ki kellett sarjadzaniok, hogy a Parthenon és Erechtheion nemes és harmonikus formái itt úgy termettek, mint a pálmák a Nílus partján.

De, ha nem állapodunk meg a régi Hellas történelmi atmosphaerájában, ha azután szellemünkben tovább siklunk a későbbi századok folyamán, nem kell-e csodálkozva kérdeznünk, hogyan tudott ugyanazon a talajon a byzantinismus, az ő egészen más irányú culturájával nagyra nőni, hogyan tudtak jönni, a századok hosszú sorain generációk, kik érzéketlenül tudtak elhaladni a múlt magasztos emlékei előtt, kik azokat romokba hagyták dőlni, vagy épen barbár módon segítettek a természet bomlasztó munkájában.

A mit Taine nem tett meg, és nem is tehetett meg, hogy stételét szigorúan bebizonyított igazsággá emelje, az, hogy nem tudta nekünk megmutatni azt a Homerost, azt a Pindarost, azt a Pheidiaszt, vagy Praxitelest, azt a Parthenont vagy Erechtheiont, a kit s melyet a mai Hellas talaja produkál. Igaz, hogy a physikai milieun kívül a faj és az időpont (moment) tényezőit is figyelembe veszi, nála az egyéniség mégis elsősorban reflectáló tükör – s gondolatai, érzelmei, cselekedetei a környezet tükörképei. Igaz, hogy a tükörkép hűsége és határozottsága függ a tükör minőségétől is, de a teljes decadentia

¹⁾ Mongeolle, Problèmes de l'histoire. 451. 1. kk.

torzsképeit a megromlott faj theoriája sem tudná megmagyarázni.¹⁾

S a bizonyításnak ugyanazzal a félszegségével találkozunk ott, a hol az egyéniség kialakulását egészen és kizárólag a faji jelleg produktumának tüntetik fel. Gobineau-nak sok tekintetben érdekes könyve,²⁾ mely az egész történelmi fejlődést a fajok jellegéből és keveredéséből vezeti le, sok túlzása és önkényes tételei mellett is, iskolát csinált. Houston Stewart Chamberlain több pontban az ő nyomdokain jár, sőt Renan is Israel népének történetében, a földrajzi milieu mellett kifejlődött faji jellegben és gondolkozásban véli megtalálhatni a történelmi fejlődés és az egyéni tevékenység kulcsát. Csakhogy ő is elmulasztotta azt, a mit Taine; nem tudta megmutatni sem Palaestina földjén, sem a modern zsidóság vagy akár a sémitaság faji complexumában a mai Izaiásokat, Ezechieleket, Jeremiásokat. A pusztja jellege, melyből Renan szerint a Beni-Jisrael gondolatvilága és faji jellege kialakult, nem nagyon változik, akár Arábiában, a Szaharában, a Góbi sivatagában szemléljük, mégis ez a hullámzó homoktenger untató és elbájoló egyhangúságával nem mindenütt volt ugyanazzal a nevelő, szellemfejlesztő hatással, – miként a mi Alföldünk rónái íá | csak egy Petőfit tudtak termelni.

Psychologiai analysisselel kibogozhatjuk az ember szelleml világából azokat a benyomásokat, melyeket ő reá közvetlenül, vagy őseinek számtalan sorozatán át közvetve, az őt környező természet tett, sebben úgy Taine-nek, mint Renannak és Chamberlainnek vannak érdemeik, vannak nagyértékű észleleteik, de azonnal a félszegségek labyrinthusába tévednek, mihelyest ezeket általánosítják s az ő egyszerű formulájukkal akár az egyénnek, akár a népiéleknek kialakulását szükségszerű szabályossággal megconstruálni törekszenek.

Az átöröklés egyénalkotó tényezőjét a lehető legnagyobb

¹⁾ V. ö. Zsilinszky Mihály, Taine Hippolyt Adolf mint történetíró. Budapest, M. T. Akad. kiad. 1895. 20., 21., 23. 1.

²⁾ Gobineau, Essai sur l'inégalité des races humaines, Paris 1853–55. négy kötet. Gobineau művével foglalkoznak újabban R. Dreyfus. La vie et les prophéties du comte de Gobineau. Paris, és L. Schemann, Góbineaus Rassenwerk. Stuttgart 1910.

kizárólagossággal Galton és Ribot¹⁾ emelték ki; mindketten, miként Lsster Ward megjegyzi, föltétlenül hisznek az átöröklés mindenhatóságában.²⁾

Bármily elismeréssel legyünk is azon érdekemek iránt, melyeket e tudósok becses adatok egybevetése által a tudomány előbbvitele érdekében szereztek, nem szabad figyelmen kívül hagynunk azokat a szavakat, melyeket a természettudományok egyik érdemes nestora, Alfred Russel Wallace, egy nemrégiben megjelent művében mond: »A szerves lények fejlődésének tanulmányozása körül bizonyára egyik részletbe sem csúszott bele annyi tévedés ég félreértés, mint az átöröklés természetének és hatáskörének megállapításánál. És sajnos, ezek a félreértések nemcsak a legtöbb fejlődéstani népszerű iratban lelhetők fel, hanem tudósoknál, a biológia specialistáinál is. Ez a tárgy pedig azért oly fontos, mert magában foglalja azt a kérdést is. Vájjon a környezet hatásai, belefoglalva a nevelését és trainingét is, az így átadomított egyénekről átszállanak-e utódaikra; vájjon azok cumulativ természetűek-e vagy sem.«³⁾

E kérdésre nézve Wallace azt tartja, hogy azok a jellegzetes tulajdonságok, melyeket a szerves lény a világosság, meleg, szél, nedvesség stb. behatása alatt élete folyamán szerez, aránylag igen csekélyek, és hogy már csak azért is fölötte nehéz megbizonyosodni, vájjon azok az ivadéokra átszállanak-e, mert a gondos és hosszú időn át folytatott észleletek hiányával vagyunk. »Az emberi nemre vonatkozólag azonban – így szól tovább – sok író gondolkozás nélkül az erőnek vagy bizonyos ügyesség-

¹⁾ Ribot, L'hérédité psychologique. (1. ed. 1873. 2. ed. 1882. 3. ed. 1887.)

²⁾ Lester F. Ward, Applied Sociology, a treatise out the conscious improvement of society, 1906. 123. 1. »In many respects Ribot goes even farther than Galton, and he seems to share with him that unlimited faith in the omnipotence of heredity.« W. Sombart is nagy jelentőséget tulajdonít a faji karakter befolyásának, s magát e tekintetben mint *Rassen-theoretiker* és *Blutsgläubiger* mutatja be. Der Bourgeois 281. 1.

³⁾ A. Russel Wallace, Social environment and moral progress. London és New-York 1913. 103. 1. – Biologikus szempontból állást foglal a Lamarck-Spencer-féle átöröklési elmélettel szemben Weismann, Neue Gedanken zur Vererbungsfrage. Eine Antwort an Herbeit Spencer, 61. 62. 1. L. Eug. Ricnno, Sur la transmissibilité des caractères acquis. Paris 1906. 159. 1.

nek átörökléséről beszél oly családokban, a melyekben ugyanazt a mechanikai munkát vagy művészetet nemzedékről nemzedékre átmenőleg gyakorolták, pl. az indiai kasztoknál, bár semmi nyoma sincs annak, hogy ez valami progressiv előhaladást eredményezne (progressive improvement)«.

Szóval a cumulativ hatás nem látszik meg, a minek pedig meg kellene lennie, ha maga az ügyesség, és nemcsak a természetes rátermettség átöröklődne.

»Azok a gyermekek, kik rátermettséggel bírnak, – folytatja Wallace, – természetesen követik szüleik foglalkozásmódját, de arra nézve nincs semmi bizonyíték, hogy a természetes rátermettségen kívül mást is átörököltek volna.« A foglalkozáshoz való hajlandóságot nem lehet az átöröklés számlájára írni, ez sokkal inkább a már zsenge korban nyert impressióknak tulajdonítandó, – s ha a gyermeket már kis korában más környezetbe vinnék, bizonyosan egész más foglalkozásmódhoz érezne hajlandóságot. Különösen áll ez pl. a zenéhez való hajlandóságnál. Vannak tényleg zenész családok, – így pl. a cigányoknál, – de nem azért, mert ez az ügyesség a szülő-ről átszáll az ivadékra, hanem, mert a zene gyakorlatához szükséges érzékeny hallás a zsenge gyermekkorban nyert behatások által korán kifejlődik, sőt későbbben már nehezen fejleszthető.

»Vannak sokan, – így fejezi be R. Wallace e fejtegetését. – a kik mintegy megütözkönek azon, ha azt állítjuk, hogy a nevelés és fegyelmezés hatásai nem öröklődnek át, s azt vélik, ha a dolog csakugyan így állana, oda volna minden reményünk, hogy az emberiség előrehaladjon (improvement of the race); de ha a dolgot közelebbről megvizsgálják, beláthatják, hogy ha a nevelést a legtágabb értelemben vesszük, vagyis ha az otthonnak, az üzleti életnek, a nemzeti életnek s a nagyvilág folyásának hatásait vesszük, akkor, ha ezek csakugyan átöröklődnének, az valóban nem nagy reményekkel biztatná az emberiséget, s nincs ennek világosabb bizonyítéka, mint az a tény, hogy nem vagyunk sokkal rosszabbak annál, a mik vagyunk.«¹⁾ Hasonló módon ítéli meg az úgynevezett somatogén szellemi tulajdonságok átöröklésének kérdését Weismann és Schallmayer.²⁾

¹⁾ I. m. 111. 1.

²⁾ Dr. Wilh. Schallmayer, Vererbung und Auslese im Lebenslauf

Nagyfontosságú dolog, hogy ennek a két physikai tényezőnek, a földrajzi milieunek és a faji karakternek az egyéniség kialakulására való befolyását, értékük szerint helyesen beállítsuk. Nem szabad azokat sem túlbecsülnünk, sem pedig kicsinyelnünk. Mindezt azonban csak igazán heuristikus módon nyert adatok segítségével érhetjük el. Szükségünk volna e célból annak a munkának a kiterjesztésére, melyet Odin, a szófiai egyetem tanára a francziál beszélő világ körére szorítkozva, de itt is csak az irodalmi működést véve figyelembe, kidolgozott. Ha majd a művelt világ minden nemzetének szellemi élete mindennemű nyilvánulásában (írók, tudósok, művészek, államférfiak, kereskedelem, stb.) ily képben áll előttünk, akkor nyerünk csak általános tájékozást arra nézve, hogy mely tényezők azok, és mily mértékben érvényesülnek, a melyek az egyének, és általuk a nemzet szellemi életének fejlesztését előmozdítják.

Odin könyvében: »Genése des grands homines, gens de lettres française,¹⁾ öt századon keresztül 6382 franczia nyelvű írónak, kik 1301 és 1825 között születtek, életrajzi adataiból statistikai táblákat állított össze, melyek betekintést engednek abba, hogy minő körülmények járultak hozzá szellemi fejlődésük kialakulásához. Odin a környezet hétféle fajtáját különbözteti meg, s eszerint 1. a physikai, 2. az ethnologiai; 3. a vallási; 4. a helyi; 5. a gazdasági; 6. a socialis és 7. a nevelési környezet hatását vizsgálja és illusztrálja.

Minket e pontnál most Odin könyvének két részlete érdekel, – a többiekre majd annak helyén fogunk hivatkozni, – t. i. a földrajzi és faji befolyásokra vonatkozó adatai. A tehetségek földrajzi elosztásáról Odin táblái a következő képet adják. A száz-ezer lakos alapszámhoz viszonyítva a francziál beszélő világ így oszlik meg: első helyen áll Genf 196 arányszámmal, azután jön a Szajna département – Parissal –, melynek arányszáma

der Volker. Jena 1903. 73. 1. »Eine Vererbung funktionell erworbener Fähigkeiten braucht also in allen diesen und ähnlichen Fällen durchaus nicht angenommen zu werden.«

²⁾ A mű teljes címe: A. Odin, Genese des grands homines, gens de lettres française. T. I. Paris] 895. T. II. Tableau chronol. de la littérature française, liste de 6382 gens de lettres français, accompagnée de 33 tableaux et de 24 planches hors texte. Lausanne 1895.

123, utána nagy esés észlelhető, Bouches-du-Rhône – Marseille városával – már csak 42 arányszámot mutat föl. Az országos átlag 18, a mi annyit jelent, hogy Franciaország, jelenlegi lélekszámát véve alapul, öt századon keresztül minden 100.000 lakos után 18 író-t produkált. Ezen az arányszámon jóval alul maradnak Landes, Haute-Loire, Corsica, Creuse, Côtes-du-Nord (3–3), Belfort, Hautes-Pyrénées, Jura Bernois (2–2), Brabant vallon (1), Vallis (0).

Még áttekinthetőbb az a kép, melyet a tartományok szerint való csoportosítás nyújt. Itt Odin az irodalmi működés két kategóriája szerint osztályozza az írókat, külön felsorolván az irodalmi kiválóságokat. Franciaország irodalmi productiója ennél fogva így oszlik meg absolut számokban és egy millió lakosság után fölvett arányszámokban tartományok szerint:

	Írók		Kiválóságok	
	absolut szám	arány-szám	absolut szám	arány-szám
Ile-de-France	1572	699	325	144
Francia-Svájcz	155	344	36	80
Provence	295	254	51	44
Orléanais	193	233	41	49
Bourgogne	188	207	33	36
Lyonnais] 73	194	30	34
Champagne	175	186	30	32
Languedoc S.	191	166	32	28
Lorraine	240	161	30	20
Normandia	413	150	75	28
Franche-Comté	187	143	33	25
Touraine	207	130	35	22
Pioardie	373	122	67	22
Guyenne E	170	120	28	20
Berry-Nivernais-Bourbonnais	107	96	21	!)
Guyenne O.	176	93	32	17
Saintonge-Poitou	149	87	24	14
Auvergne-Limousin-Marche	146	86	29	17
Savoie-Dauphiné	131	85	33	21
Bretagne	186	72	38	15
Francia Belgium	84	56	3	2
Languedoc K.	41	53	6	8
Gascogne	60	47	14	11
Corsica	5	26	1	5 ¹⁾

1) I. m. II. k. Tableau XV. Pl. IX.

Ha ezeket az arányszámokat egybevetjük a tartományok geographikus viszonylataival, azonnal belátjuk, hogy azok úgy a földrajzi fekvéssel, mint a földrajzi alakulatokkal absolute semmiféle vonatkozásban sem állanak. Az aránylag írókban legtermékenyebb tartományok, eltekintve a szomszédos Ile-de-France és Orléanais tartományoktól, nincsenek semmiféle összefüggésben; a Provence-ot a legterméketlenebbek közé tartozó Savoie-Dauphiné és Languedoc választja el az erősen termékeny Francia-Svájcztól. Találunk írókat termelő tartományokat sík és alpesi karakterrel, a legtermékenyebbek közül csak az egy Provence tengerparti, a tengerpartiak közül minderi várakozás ellenére csak Languedoc S. és Normandie mutat föl közepes arányszámot, míg a többiek jóval a középén alul maradnak.

Odin gondos művének tehát megvan az az eredménye, hogy legalább a mi az irodalmi termelést és kiválóságot illeti, kimutatta azt, hogy az a földrajzi milieutól teljesen független, Sőt még a faj és anyanyelvi különbözőség sem volt akadályozó körülmény a francia irodalmi termékenységben; érdekes dolog pl. megtudni Odin adataiból, hogy a Basses-Pyrenees départementban melyben három népfaj, ú. m. a francia-baszk és Catalan lakik a kisebbségben levő baszk (kevésbé több egy harmadánál) 16 irodalmi embert produkált, míg a többségben levő francia faj csak 14-et. A francia-breton vegyes lakosságú megyékben pedig a legellentétebb számarányokat nyerjük, így pl. Côtes-du-Nord départementban a francia rész 14, a breton pedig 4 írót produkált, ellenben Morbihan départementban a bretonok 19 írója mellett csak egy a francia. Mindez, azt vélem, eléggé igazolja, hogy legalább ebből a szempontból vizsgálva a dolgot, a faji milieu befolyása épséggel nem észlelhető.

E vizsgálatok teljesen igazolják Lester Ward szellemes megjegyzését a természetes milieue hatására nézve: a környezet átalakítja az állatot, de az ember át tudja alakítani a környezetet.¹⁾

¹⁾ L. Ward, *Outlines of Sociology*, New-York 1904. 81. 1. – A fizikai milieu és a faji karakter helyes értékelését adja Xénopol, *La Theorie*

de l'Histoire. Paris 1908. 164. 1. «*La race et le milieu extérieur* seront les éléments que l'on rencontrera à la base de toute histoire. Mais ces éléments ne feront que placer les jalons pour la direction qu'elle va suivre; que marquer la hauteur jusqu'ou elle pourra s'élever; que lui imposer la poussée particulière qui la tiendra, mais sans exercer sur les faits qu'elle présente aucune action modificatrice.» Mindazonáltal ugyané fejezetben (V. Les facteurs constants de l'histoire) a faji elméletet, Kinot-val szemben, némi félszépséggel védelmébe veszi, s midőn a magyarokról azt mondja, hogy a finn családhoz tartozó nyelvük a haladás akadályát képezi (182. 1), teljesen lesiklik a tudományos kutatás és objectivitás talajáról.

II. FEJEZET.

A pszichikai tényezők.

Az emberi egyéniség az ő kialakulásában folytonosan eszmei potenciák behatása alatt áll. S midőn mi ezeknek hatóerejét, energiáját vizsgáljuk, talán a legjobb mértéket a neveléstudomány észleleteiben, tapasztalataiban és elvi megállapításaiban találjuk, mert bizonyos tekintetben az ember egész életében nevelődik és viszont nevel.

Az eszmei befolyásolás, az idées-forces vagy eszme-energiák behatása az emberre a legerősebb az ifjúkorban. Ezt a pszichológiai igazságot fejezik ki a Példabeszédek könyvének e szavai: »Közmondás ez: az ifjú az ő útja szerint, midőn megvénül sem távozik el,«¹⁾ s ugyanezt állapítják meg a nagy római epikus szavai: »Adeo in teneris assuescere múltum est«, és Horatius ismert mondása: »Quo semel est imbuta recens servabit odorem testa diu.« A neveléstudomány vagy helyesebben művészet pedig épen a tervszerű és céltudatos alkalmazása annak a pszichikai befolyásnak, melynek az ember egész életében a környezet hatása alatt ki van téve. Arra a kérdésre tehát, hogy mily hatása van az emberi egyéniség kialakulására a pszichikai tényezőknek, legelső sorban a paedagogus adhatna választ.

Különös dolog, hogy e téren is a legellentétebb aprioritikus nézetek állanak egymással szemben, a melyeket ennél fogva a tapasztalati tényekkel kell a kellő mértékükre leszállítani, s ezáltal kiegyenlíteni. Míg egyrészt az átöröklés mindenhatóságának hívei szerint – a kikhez H. Spencer is csatlakozik, – a nevelés eredménye, a mi a jellembeli tulajdonságokat illeti, alig több a semminél; addig a collectivismus hívei, bizonyos túlhaj-

¹⁾ Példab. 22, 6.

tott socialis idealismustól vezetettve, azt vélik, hogy céltudatos neveléssel új embereket, vagy új embertypust lehet létrehozni.

A mit Locke csak képletesen mondott, t. i. hogy a gyermeki lélek fehér lap, melyre a paedagogus van hivatva írni azt, a mit akar, azt Helvetius és újabban Durkheim és még inkább Draghicesco a szó szoros értelmében veszi. A nevelés – Durkheim szerint – az emberben új embert alkot, és ez az új ember mindabból van összetéve, a mi bennünk a legjobb, a mi az életnek értéket és méltóságot ad. Az átöröklés híveinek esetleges aggodalmait a következő kijelentéssel véli eloszlatni: »A nevelés célja abban áll, hogy az individuális ember romjai fölött a socialis embert megalkossuk!«¹⁾

Ennél is tovább megy Draghicesco, a ki azt a tételt állítja föl, hogy a socialis viszonylatok complicatiójának az a közvetlen eredménye, hogy az átöröklés törvényét ellensúlyozza és lehetlenné teszi a szerzett karakterek átöröklését. Azt véli Draghicesco, hogy az átöröklött tulajdonságok visszafejlődése szükség-szerűleg bekövetkezik, és hogy az máris igazolható. Az ember – így szól – kezd mindinkább és fokozatosan *tabula rasá*-vá lenni. A civilizált embernek szerinte az volna a tulajdonsága, hogy hajlíthatóbbá és határozatlanabbá válik jellemében, simulelkonyabl s alkalmazkodóbb lesz s mind kevésbbé domborodik ki benne a differentiálódás és egyéniség.²⁾

Nem tudom, a civilisatio áldásai közé kellene-e azt ír-nunk, ha annak velejárója a szürke és határozatlan jellemek általánosítása volna? De a mennyiben Durkheim és Draghicesco elvi megállapításait a neveléstudományban gyakorlatilag alkalmaztatni kívánják, abból szinte azt kell következtetnem, hogy a paedagogiával a gyakorlat terén – talán a családi kör szoro-sabb homogeneitásának kivételével – alig foglalkoztak. Nem is volna kívánatos dolog sem a culturát emelő tényező, ha a nevelés az egyéniséget tönkretenné, s az emberből a méhkas szelleme szerint való, kevésbbé gondolkozó, kevésbbé érző. hanem csak ösztönszerűleg cselekvő socialis lényt alkotna.

¹⁾ Durkheim, Pédagogie et sociologie, Revue de métaph. et de morale. 1903. 46. és 84. 1.

²⁾ Draghicesco, L'individu dans le déterminisme social. P. 66. 1. 1.

Hisz ellenkezőleg a modern paedagogia egyik diadala az individuális nevelés; a kellő culturalis fokozatnak általánossága mellett, ép az az individuális vonatkozású amerikai rendszer vált be egyszersmind a legnagyobb mértékben egységesítő és socializáló energiának. Az igazán socialis embert az öntudatos tevékenység alkotja, s nem a szokássá vált utánzás (l'imitation-coutume), mely G. Tarde rendszerének teszi ki alapját.

Bármily nagy elismeréssel legyünk is Tarde éles psycho-analyse iránt, s bármennyire tudj uk is értékelni azokat a fejtegetéseket, melyekkel Tarde az utánzásnak sociologiai fontosságát kimutatta, az utánzás nem mindig öntudatlan tevékenység, miként ő azt a következőkben összefoglalja: »*La société c'est limitation, et limitation c'est une espèce de somnambidisme.*«¹⁾ Midőn a gyermek, és a gyermekhez hasonlóan a primitív népek, kiknek psychéje sok tekintetben gyermekes, a psychikai befolyások hatása alatt nevelődik, kijellemesedik és cselekszik, nem a hypnotikus suggestió öntudatlanságával teszi ezt, hanem bizonyos subjectiv önállósággal, mely természetesen annál nagyobb, minél fejlettebb az öntudatosság és az értelmesség kritikája. Az öntudatlan utánzás talán a legkorlátlanabb módon a nyelv elsajátításánál megy végbe, mindazonáltal itt sincs absolut öntudatlanságról szó. A gyermek iparkodik azokat a hangcomplexumokat utánozni, melyeket hallószerveivel többé-kevésbé tökéletlenül felfog, és beszélő szerveivel többé-kevésbé tökéletlenül kiejt. S ugyanez az utánzás hozza csakugyan magával azt is, hogy e hangcomplexumokkal ugyanazokat a fogalmakat köti össze, a melyekre azokat vonatkoztatni tapasztalja.

Midőn a gyermek beszélni tanul, nemcsak gépiesen utánozza a hallottakat, hanem önállóan és öntudatosan egybevet, analógiákat képez, többé-kevésbé nyelvet alkot. Minden gyermeknek úgyszólván megvan a maga nyelve, mely szóképzésében és jelentésében nem egyezik egészen a felnőttekével, sőt akárhányszor új szókat alkot, bizonyos hangcomplexumokhoz, melyek vagy tökéletlenül felfogott és visszaadott hangutánzásokból vagy pedig reflexhangokból származnak, öntudatosan a saját alkotta fogalmait csatolja.

¹⁾ G. Tarde, Lois de limitation. P. 97.

Nagyon tanulságosak e tekintetben azok a nyelvalkotási tünetek, melyeket H. Taine ¹⁾ és Preyer²⁾ a saját gyermekeiknél s aztán másoknál is tett tapasztalatok nyomán följegyeztek, ők e téren úttörők voltak; azóta mások is folytatják ezt a szülők számára kedves munkát, mely azonban a nyelvész, psychologus és paedagogus részére fölötte tanulságos anyagot szolgáltat.

Taine az ő észleleteit a következőkben foglalja össze: »A gyermek a hangcomplexumokkal oly fogalmakat köt össze, melyekkel mi nem is számolunk, önként általánosít, a mi megszokott kategóriáink keretén kívül is kalandozva. Néha nemcsak a szónak új jelentményét találja ki, hanem magát a szót is. Az ő szellemi életében többféle szótáranyag követheti egymást, régebben használt szavai eltűnnek s újak lépnek helyükbe. Egy és ugyanannak a hangcomplexumnak többféle jelentménye föl-válthatja egymást. Sok, a gyermek által kitalált szó természetes hangmozdulatokból (tehát nem hangutánzásból) származik. Szóval a gyermek úgy tanulja meg a nyelvet, miként az igazi zenész a contrapunktot s a született költő a prosodiát.«

Preyernek igaza lehet, hogy a mit Taine természetes hangképzetnek tart, az lehet tökéletlen hangutánzat is, de azért általános-ságban Taine tapasztalatait a különféle helyeken tett hasonló észleletek megerősítik. Különösen érdekes az az eset, melyről G. v. d. Gabelentz tesz említést. Egy gyermekről van szó, a ki saját alkotta nyelvében egészen spontán a sémi nyelvek ismeretes és nagyon genialis rendszereit alkalmazta, t. i. a mássalhangzókat mintegy változatlan gerincznek vette, a hangzókat pedig úgy változtatta, hogy minél nagyobb tárgyat akart jelezni, annál mélyebb hangzót vett alkalmazásba. A közönséges szék neve az ő nyelvében *lakeil* volt, a nagy széknek *lukull*, a babaszéknek *likill* volt a neve. Minden kerekdedséget *m-m* gyökérszó változataival jelölt. *Mim* a holdnak és a tányérnak a neve, *mom* vagy *műm* pedig a tálé, s a csillagoké symbolikus ismétléssel a nagy szám jelzésére: *mim-mim-mim-mim?* ³⁾

¹⁾ H. Taine, Der Verstand. Autor, deutsche Ausg. 1. 28:?.

²⁾ Preyer. Die Seele des Kindes. 9. Aufl. Leipzig 1912. III. Teil. IV. Kap. Entwicklungsgeschichte des Sprechens beim Kinde. 260–322. 1.

³⁾ G. v. d. Gabelentz, die Sprachwissenschaft. 65. 1.

A gyermek önálló nyelvképzésére vonatkozólag érdekes közleményeket hozott egyik kiváló paedagogiai közlönyünk is. Melyben Andrei Gerzson Taine példája után a saját gyermekei nyelvfelődésében észlelt tapasztalatait följegyezi.

Csak néhány, az önálló szóképzést illusztráló adatot említek föl. Kis fiacskám (Feriike) – így szól a tanár – 28 hónapos korában ilyen contaminatiót csinál: *tengericza* (tengeri + kukoricza). 29 hónapos korában az engem névmáshoz a következő ragokat teszi: *enyemre* a. m. rám, *engemhez* a. m. hozzám. Ilyen szavakat csinál: *meziütlábozok* (= meztüláb járok), *újságozok* (= újságot olvasok); 33 hónapos korában megint új és különös kifejezéssel áll elő: *bolond Rózázok*, úgy tesz, mint bolond Róza. 34 hónapos korban nem csekély öntudatra ébred, a mikor így szól hozzátartozóihoz: ha senki sem szeret, hát akkor *magam szeretem magamat*. Ugyanekkor a következő szót gyártja: már *elválasztékoztam* a hajamat, azaz választékot csináltam. 4 éves korában még így fokozza a *sokat*: én *sokabbat* láttam (analógia). 4 ½ éves korában csinálja a következő szót: *vidránczól*. Ez is contaminatio, talán a vidám + ficzánkol + ugrándozik szóból képezve. Azóta ez a szó a mi családunkban (a feljegyző tanár úréban) közkeletű lett. Egy ilyen példa is mutatja, hogy mikép terjedhetnek új szók. A *dirib-darab*-ból új szót képez: *diriből*. Minthogy a *motor* (automobil) szót a tükör analógiájára látja el a tárgyi raggal (t): *motrot*, azért mind a gyermekem így ragozza. Nagyon érdekes a következő analógia, mely képzés is nagy tekintélyre tett testvéreinel: az *alul* és *felül* analógiájára azt mondja: *levül* (lent) vagy így: *levülső* (lenti).

Másik gyermekének, Margit leánya, nyelvi fejlődésében szintén vannak figyelemreméltó és az előbbitől eltérő észleletek. 32 hónapos korában meglátja nagyatyja fényképét, a mire azt mondja: hogy ez a *nagyapa tükörje*. Az enyémre azt mondja: *tiem*. Analóg képzések: *söröt*, *borot*, *anyjája*, *rájam* (rajtam), *légemet* (engem). Érdekes a következő szóképzése, mely szinte csak analógia. Elfogja az udvarban lévő susztert és megkérdi tőle: Maga *suszterei* (a kovácsol analógiájára). 3 ½ éves korában mondja: *hós ing* (havas, hófehér). A szemüveget *szemtükörnek* hívja. Ha a baba szőke haja fel van fésülve, azt mondja rá: *fel van szőkézve*. Új szót is alkot. Szeretlek, mert

nagyon *szeretős* vagy (– szeretetreméltó, analog képzés ad normám *szűrős* stb.¹⁾)

Hasonló érdekes szóalkotásokat közöl Preyer a német nyelvből, így az egyik gyermeknél *aufen* (ige) a. m. fölnyitni, *aussen* a. m. kivenni. Egy másik meg a szájpaplást *Zahnimmel*-nek nevezte el egészen magától alkotott szóösszetétellel s egy harmadik a *gehen* igéből önalkotta főnevet csinált, *die Gehe*, az út.²⁾

Ennyi elég annak az igazolására, hogy az utánzás még a gyermeknél sem, és még a legutánzóbb természetű dolognál, a nyelvtanulásnál sem tisztán gépies, hypnotizálóan suggestív folyamat. Azt lehetne ugyan mondani, hogy az analógia is egy neme az utánzásnak, azonban ez már kombinációval járó folyamat, a mennyiben az egyik szónál észlelt viszonylatkifejezést egy másik hangcsoportra viszi át. Így keletkeznek az új szóképzések, melyek néha életképesek, máskor nem. Sőt a tapasztalat azt mutatja, hogy ép a gyermek és a gondolkozásban hozzá hasonló primitív népek nyelve e tekintetben sokkal szabadabban mozog, nincs úgy kötve conventionalis formulákhoz, mint a már kialakult és pláne irodalmilag is művelt nyelv, nincs hagyománya, melyre ügyet kell vetnie. És ha van is sok hibás képzés, hogy úgy fejezzem ki magamat, nyelvi kísérletezés, némely ilyen új alkotás a gyermek vagy a nép nyelvén új gazdagodást, igazán természetes gyarapodást hozhat a nyelv életébe. Egy györmegyei földműves-ember ajkáról hallottam pl. egyszer ezt a pompás kifejezést *füvente*, a tengeriről mondotta, mely szerinte *füvente* (fűkorában, zsenge korában) szép volt. de a száraz ősz miatt elsatnyult.³⁾

Miként a beszédet, úgy az írást is utánzás által tanuljuk. De ez az utánzás sem olyan pusztán hypnotikus suggestio alatt végbemenő cselekmény. Itt is nagyban érvényesül az utánzó individualitása. Egy és ugyanannak a tanítónak a tanítványai

¹⁾ L. A Gyermek, a Magyar Gyermektanulmányi Társaság Közlönye. 1913. 9. sz. 524. k. 11.

²⁾ Preyer i. m. 275. 1. Egyéb hasonló példákat 1. Ament. Die Entwicklung von Sprechen und Denken beim Kinde. Leipzig 1899.

³⁾ L. Szinnyi, Magyar tájszótár s. v. *füventen*, *füventibe*, hasonló képzetek még *legénte*, sőt birtokragozva *legénted*.

százféléképen írnak. Talán merész dolog még arról beszélni, hogy a graphologia nyomán biztonsággal meg lehetne állapítani az individuális karaktert, de van annak alapja, hogy az írásból némi biztonsággal lehet következtetni az egyén temperamentumára és intelligenciájára.¹⁾ Kétségtelen, hogy vannak többé-kevésbé kifejtett családi írásvonások. Nem mintha maguk az írásvonások volnának átörökölhetőek, de az írásvonások bizonyos physiologiai sajátságoknak a függvényei, a mely sajátságokra egyes családokban meg kell lennie az átöröklésnek. Megjegyzendő, hogy az írásvonások e hasonlósága nem észlelhető mindig az egyenes leszármazottaknál, de sokszor a mellékágakon lép föl, gyakran oly esetekben, midőn psychikai befolyásról szó sem lehet, minthogy a rokonok egymástól távol laknak, és megtörténik, hogy nem is ismerik egymást.²⁾

Bár úgy a szorosán, mint a tágabb értelemben vett nevelésnél az egyik oldalon a példaadás, a másikon pedig az utánzás kétségkívül nagy szerepet visz, azért a nevelést magát mégsem lehet a Taine föltevése szerint való utánzási folyamatnak (procédé imitatif) tekintenünk; ellenkezőleg, a nevelés folytonos küzdelem az átöröklött hajlamok és psychikai befolyások között. s mindkettőnek erejétől függ, de meg azonkívül az egyéni karakter akaraterejétől is, melyet különben a nevelés által fokozni

¹⁾ Erre nézve igen érdekes kísérleteket tartalmaz A. Binet, *Les révélations de l'Écriture d'après le contrôle scientifique*. Paris 1906. Binet vizsgálatai eredményét a következőkben foglalja össze: »Admettons que la graphologie du caractère, et en particulier de la bonte, peut s'amender. se perfectionner, égalier la précision à laquelle a déjà atteint la graphologie de l'intelligence. Espérons-le, mais confessions, que pour le moment, ce n'est encore qu'une leur incertaine.« I. m. 249. 1.

²⁾ Erre nézve saját családukából regisztrálhatok egy esetet. Xekem volt egy távolabbi ágon való rokonom (Giesswein István piarista tanár), ki a 70-es évek végén halt meg. Igen szép, jellegzetesen szabályos írása volt. Nekem tanárom is volt, de nem tanultam meg tőle szépen írni. A kilenczvenes évek elején egy levelet kaptam keleti Magyarország egyik városából; midőn a borítékra néztem, azonnal feltűnt az írás hasonlósága boldogult rokonoméhoz, s a levelet felbontván, csakugyan azt, látom, hogy a levelet egy Giesswein nevű fiatal ember írta, a ki azt is közli velem levelében, hogy atyjától tudja azt, hogy öregatyjának testvére a nevezett Giesswein István tanár volt. A fiatal ember ezt az öreg nagybácsiját sohasem látta, hisz talán ez már nem is élt, midőn a fiú született.

lehet – s ép ebben találjuk a nevelés legfontosabb feladatát – hogy melyik irány marad a győztes.

Miként a nevelésnél, úgy minden egyéb pszichikai befolyásnál nemcsak a suggestív hatás jó figyelembe, hanem annak ellentéte is, és pedig nem csupán a merőben neutrális álláspont vagyis a suggestióval szemben tanúsított apathia, hanem a pozitív ellenállás is. A pszichikai befolyásolások e tekintetben is különböznek a hypnotikus suggestiótól, a hol vagy jó médiummal van dolgunk, mely a suggestiónak könnyen enged, vagy kevésbé jó médiummal, mely hosszabb ellenállás után mégis enged, vagy úgynevezett rossz médiummal, mely minden suggestióval szemben teljes érzéketlenséget mutat. A közönséges pszichikai befolyásnál ez utóbbi genre a legritkább, jóformán csak az értelmileg hátramaradottnál fordul elő. A pszichikai befolyásnál a felfogó lélek vagy befogadja magába a hatást, vagy pedig, habár ez talán a ritkább eset. egyenesen ellene szegül. Ezt az ellenkezést (opposition) Taine is elfogadja és a társadalmi élet jelentős tényezőjének tekinti, csakhogy az nála tisztán csak dinamikus. egészen öntudatlan lelki folyamat; inkább csak ellentét, mint ellenkezés.¹⁾ Már pedig minél magasabb fokú az ember öntudatossága. annál nagyobb mértékben fejlődik ki nála az a bizonyos kritika, melylyel minden pszichikai behatással szemben viseltetik, s a mely lehet észszerű és észszerűtlen, a mely saját reflexióiból származhatik, vagy pedig lehet a külviszonyok eredménye. Ez megint az individuumnak állásfoglalása a societasszal szemben, a hol az előtt a probléma előtt állunk, hogy a kettő közötti harmóniát helyreállítsuk, a mit a nevelés terén is úgy érhetünk el a legtökéletesebben, de természetesen csak kellő értelmi képzettség mellett, ha magát az individuumot arra neveljük, hogy önönmagát tudja nevelni.²⁾

¹⁾ G. Tarde. Opposition universelle 10. 1. »L'opposition. cette contre-repetition, cetté repetition renversée, n'est comme la repetition elle-même, qu'un instrument et une condition de la vie universelle, mais le véritable agent de transformation est quelque chose à la fois plus vague et de plus profond qui se méle à tout le resté, imprime un cachet divers à tout ohjet reel, différencie le similaire et s'appelle la variation.«

²⁾ Nagyon helves Finot megjegyzése a mai paedagogiai ellentétes rendszerek fonákságára: »Une fatalité logique ou plutôt illogique (pèse

A mit a gyermeknél a család, a pajtások, az iskola s esetleg a nevelőintézet megkezd, azt részben már nála is kiegészíti, de később a felnőttél folytatja az a pszichikai atmosphaera, mely bennünket körülvesz, melyben mozgunk, gondolkozunk és cselekszünk, mely érzelmeinket és vágyainkat igazítja és módosítja.

Ezt a kölcsönös lelkek közti suggestiót (suggestion interpsychologique) Tarde az encyclopaedisták nyomán közvéleménynek (opinion) nevezi, s így határozza meg: a vélemény, az a közönségre nézve, a mi a testnek a lélek.¹⁾ Ez az elnevezés azonban, bár szép múlttal rendelkezik, nem egészen kielégítő, mert nem öleli fel minden elemét annak a lelkek közti kölcsönös befolyásolásnak, melynek passive és active mindannyian részesei vagyunk. A közvélemény inkább csak a szó- és írásbeli közlésnek suggestióit foglalja magában, míg a minket körülfogó pszichikai légkör még az aesthetikai és érzelmi világ suggestióival is hat reánk.

A pszichikai környezet állandó tényezőjét helyesebben a *korszellem* nevével jelölhetjük, mert ez a megszokott szó a közzelfogásnak bizonyos időben kialakult típusát fejezi ki.²⁾ Korszellem és közvélemény között az a különbség, mint a légkör és a légáramlat között. A közvélemény a népléleknek napról napra hullámozó megnyilatkozása, míg a korszellem a közgondolkozásnak és közérzületnek állandóbb típusa. Kétséget nem szenved, hogy az egyéniség mindkettőnek suggestiója alatt áll s hogy tökéletesen nem szabadulhat azoknak a hatása alól.

sur tous les contempteurs de l'éducation. Après avoir proclamé son impuissance radicale et irrémédiable, ils se tournent vers elle pour lui demander la réalisation de leur idéal éthique.« Progrès et bonheur. P. 1914. 24. 1. A Charakter állítólagos változhatatlanságáról 1. u. o. 49. 1. »Cette croyance en l'immutabilité du caractère est, comme le dit si justement M. Payot. le résultat de notre paresse d'esprit. Hypnotise par le mot caractère, nous admettons volontiers que celui-ci constitue une entité impossible à entamer . . . Or le caractère pur n'existe pas à l'état primitif de la nature.«

¹⁾ G. Tarde. L'opinion et la foule. 68. 1.

²⁾ Már John Barclay (Icon animorum) így szól: »Omnia saecula genium habent. qui mortalium animos in certa studia sólet inflectere.« Páter Florianus 1660. évben Parisban könyvet adott ki e címmel: Seculi genius.

mert még abban az esetben is, ha valaki a közfelfogásnak és korszellemnek mintegy ellene szegül, ezt az ő gondolkodását és cselekedetét a közfelfogás váltja ki belőle.

Mindazonáltal ebben a passiv megadásban vagy öntudatlanul ellentétes reakcióban az egyéniség ereje nem merül ki, az egyén különféle fokban és módon simulhat vagy ellenkezhetik a közfelfogás nagy pszichikai energiájával szemben. Mint-hogy a közfelfogás s így a korszellem is, az egyéni felfogások, gondolkodásmódok, vélemények közös eredője, csakhogy ezek az erők nem működnek egy irányban és nem is párhuzamosan, a legtöbbször egy részük ellentétes irányban is mozog: ennélfogva azokat az egyéni nézeteket nem lehet egyszerűen összeadni, hogy belőle a közfelfogás energiáját megkapjuk, de annyi bizonyos, hogy annak az ereje minden egyes individuumnak a hozzájárulásától és hozzájárulásának módjától függ. Ez a hozzájárulás azonban a legkritikább esetben zéró, – még az a remete is, a ki a világtól teljesen félrevonul, hogy mintegy megszakítsa a közte és a világ között való köteléket, ép e cselekedete által megszűnik zéróvá lenni.

A társadalmi élet nem áll a szó szoros értelmében vett hypnotizálókból és a másik oldalon médiumokból; az élet állami, politikai, tudományos, művészi, gazdasági, socialis funkcióiban nem pusztán pszichikai contagium, s bármily becses adatcsoportosításokat is tartalmazzon O. Stoll könyve a rendkívüli pszichikai befolyásolásról, pszichikai epidémiákról,¹⁾ ezek a társadalmi életnek nem annyira normális, mint inkább pathologikus jelenségei, melyekkel a sociologusnak, sőt a történelemírónak is okvetlenül foglalkoznia kell, de a melyeket nem szabad általánosítani és egyedül uralkodó mindenható erőnek megtenni. A hypnosis, nézetem szerint, nemcsak fokozatilag, de minőségileg is különbözik a közönséges pszichikai suggestiótól; míg t. i. az előbbinél az öntudatosság teljesen megszűnik, addig a másikinál az sohasem szűnik meg teljesen s bár a szónoki tehetség energiája, a rendkívüli események magával ragadó ereje az emberi elhatározásra és cselekvésre rendkívüli hatás-

¹⁾ O. Stoll, Suggestion und Hypnotismus in der Volkerpsychologie 2-te Auflage. Leipzig 1904.

sal bír, főként a mi a rögtöni cselekvést illeti, és bár a forradalmak története, elsősorban a francia forradalomé, a tömegsuggestiók egész láncolatát mutatja is föl, azért a hypnotikus és pszichikai suggestio közötti különbséget sohasem szabad szem előtt téveszteni.¹⁾ E különbséget semmi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy a hypnotikus suggestio, a mennyiben azt a jövőre gyakorolják, nem veszi el hatásrejét, mert mint öntudatlan cselekvés ellen nem lép közbe semmiféle reflexió vagy ellenhatás és csakis új hypnotikus suggestio által semmisíthető meg, addig a közönséges élet pszichikai befolyásai öntudatos reflexió hatása alatt gyengülnek vagy megsemmisülnek, de éneikül is fokozatosan veszítenek erejükből.

A közfelfogás, korszellem, közvélemény tehát egy összetett pszichikai erő, melyben azonban benne van a saját felfogásom, véleményem is. Az egyén talán nagyobb részben alkalmazza a maga felfogását, nézetét a közvéleményéhez, de viszont az egyéni felfogás, nézet szintén hozzájárul a közvélemény kialakulásához, a viszonylat természetesen nagyon különböző az egyéni tehetségek erejéhez képest, de esetről esetre is, a mennyiben egy és ugyanannak az egyéniségnek az egyik téren (politika, vallás, művészet stb.) nagyobb lehet a suggeráló ereje, mint a másikon. Az egyéni felfogás és a közfelfogás között tehát ugyanaz a különbség és hasonlatosság van, mint az egyén egészsége és a közegészség között. Az egyén betegsége nem rontja le a közegészséget, de ha a beteg egyének száma feltűnően nagy, akkor a közegészség körül is valami bajnak kell lennie, kell valami általános oknak lennie, a mely a társadalom soktagjának testi szervezetét megfertőzi. Viszont a közegészség hanyatlása nem foglalja magában azt, hogy a társadalom minden tagja beteg legyen, ellenkezőleg, még rendszerint mindig a társadalom nagyobb részének egyéni szervezete ellene tud állani a betegségnek, de azért a rossz közegészségi viszonyok minden egyesnek egészségi állapotát veszélyeztetik. A közegészség is összetett erő, mely az egyes egyének természeti ellenállóképességnek összegérezésétől függ, s azért az epidémiák elleni véde-

¹⁾ V. o. Dr. Arthur Christensen, Politik und Massenmoral. Leipzig 1912. 36–39. 1.

kezésnek ma egyik fő- és legfontosabb momentuma az egyéneknek ellenállóképességét fokozni, őket mint mondják, immúnissá tenni.

Így állunk a közfelfogással is. Néhány, sőt jelentékeny minoritásban lévő egyéneknek ellenkező felfogása még nem alterálja a közfelfogást. Olyan közfelfogás, melynek ellenesei ne lettek volna, soha semmiféle társadalomban nem volt és nem is lesz, míg a társadalom individuumokból, vagyis öntudatosan gondolkozó és cselekvő személyekből áll. De azért valamely szellemi irányt mindaddig közfelfogásnak kell tekintenünk, míg a közület jelentékeny többségének nézetét, felfogását fejezi ki, bár az ellentétes mozgalom energiáját csökkenti, vagy más irányba kezdi terelni; miként a centrifugális és a centripetális erőknek egyenes irányú momentuma görbe irányú eredőt hoz létre.

A mi közös valamely egységes, kisebb vagy nagyobb körű társadalmi alakulatban, vagyis a mi socialis jellegű, az az individuálisnak nem egyszerű összetétele, hanem combinatioja, de ép azért nem is ellentéte. Minden, a mi socialis, az kölcsönös hatásokból alakul ki s azért benne az individuum maga nem szívódhat föl nyomtalanul; mi sohasem alkotunk olyan psychológiát, a mely akár csak az egyént, egymagában, akár csak a tömeget, mint tömegpsychologia venné figyelembe; mert az egyén psychéjében mindig ott van a környezet tükörképe s a tömegben mindig benne van az egyén. Az emberi élet kölcsönhatásokból tevődik össze, a melyekben a socialis mellett mindig ott van az individuális is és az individuális nem különíthető el a socialistól.¹⁾

A közfelfogásnak ellenesei – Tarde szerint – a hagyomány és az észszerűség (raison). A mennyiben a közvélemény hullámzó áramlatairól van szó, ebben lehet sok igazság, de magának a korszellemnek ezek nem ellenesei, hanem inkább létrehozói. Mert a korszellem ennek a kettőnek a szövődékéből

¹⁾ V. ö. Squillace, *Le dottrine sociologiche*, Roma 1902. 448. 1. »Certo tutti gli eccessi sono viziosi e contrarii alla retta e scientifica interpretazione dei fatti: così, se non può dirsi che l'anima collettiva sia tanto estratta da essere inesistente, non deve nemmeno intendersi ehe essa sia così concreta come un oggetto leale.«

alakul ki. Sok igazság van Comte eme szavaiban: *Les marts gouvernent les vivants*. Világnézetünk, culturánk, socialis intézményeink, művészeti ízlésünk az ősöknek ránk hagyott öröksége, mely nemzedékről nemzedékre gyarapszik, ha mellette némileg kopik is. De azért az ember működése mégsem teljesen a múlt utánzása és pedig két oknál fogva. Az egyik külső, a másik belső. A külső ok az, hogy az élet különböző új szükségletekkel lép az ember elé, vagy mondjuk az emberek elé. a számban gyarapodó emberiség elé, melyeket a régi eszközökkel már nem lehet kielégíteni. Ez hozza magával főként a technikai és socialis haladást. A másik, a belső ok, az, hogy az emberi természet unja az egyformaságot, újat kíván, s ez éppen ellentéte az utánzásnak, mely tulajdonképen ismétlés, az emberi szellem pedig variatiót óhajt s azért, ha nem tud újat alkotni, inkább a meglévőt lerontja.

Az utánzás, a mi nem más mint ismétlés, fárasztja a lelket. S ez nemcsak az individuális psychénél van így, hanem a collectivnél is, s ebből is látjuk, hogy teljesen hamis Durkheimnak az az állítása, hogy a sociologia és psychologia között oly örvény táng, miként a biológia és a physico-chemiai tudományok között.¹⁾ Vagyis a társadalom s így akármilyen társadalmi közület nem lehet olyan *Überwesen*, azaz emberfölötti lény, a melyben az egyén felszívódik, mint pl. a föld chemikus alkotrészei felszívódnak a növény tápláléka gyanánt annak organismusába.

Semmi sem igazolja ezt jobban, mint a változás szükséglete nemcsak az egyéni psyché számára, hanem a néppsyché számára is. Mert, hogy nem csupán a külső szükséglet, a termelés és gazdaság fejlődése, a socialis szervezet kialakulása az, a mi az embereket a réginek elhagyására és új irányok követésére serkenti, azt legjobban szemlélteti a művészeti ízlésnek, a stylusnak fejlődése vagy mondjuk jobban, változtatása, mert e téren a változtatás nem mindig haladás, sokszor visszatérés a régihez, és sokszor bizonytalan tapogatózás valami új felé, a miről még nem tudjuk, haladás lesz-e vagy decadentia.

¹⁾ Durkheim, Règles de la méthode sociol. 12–13. I. V. o. A. Matagrín, La Psychologie sociale de Gabriel Tarde. P. 1910. 133. 1.

Mindazok a kísérletek, miket a történelmi materialismus arra nézve tett, hogy a stylusbeli differenciálódásokat kizárólag a gazdasági viszonyokkal hozza összefüggésbe,¹⁾ igazán neveltséges erőlködéseknek bizonyultak. A gazdasági viszonyok, sőt a földrajzi milieu viszonylatai is kétségkívül bírnak, és pedig igen nagy befolyással arra, hogy az emberek nagy fényvel és pompával, fából, téglából vagy kőből építsenek-e, márványból vagy syenitből készítsék-e szobraikat s határoznak a dimenziók tekintetében is. De magához a stylushoz ennek semmi köze nincs. Oly kevésbé, hogy pl. az assyrok, bár kőben bővelkedtek, mégis megtartották a babyloni tégláépítkezés stylusát. A stylusban tényleg mindig van valami hagyományos dolog, de mellette mindig ott van az egyéni felfogás és inventio megnyilatkozása. A stylus a népléleknek olyan, mondhatnám öntudatlan megnyilatkozása, a mely a legkisebb dolognál, szerszámnál, ékszer-nél épp úgy érvényesül, mint a legnagyobb méretű palotáknál és templomoknál.

A stylus igazán az egyéni lélek és a néplélek kölcsönhatásából alakul ki és minden egyéb psychikai jelenségnél szemléletőbben illusztrálja az egyéni és néppsychologia kölcsönhatásának törvényeit. A jövő feladatának kell azért tartanunk, hogy a *stylologia* a stylusok összefüggését, fejlődését, bennük az individuálisnak és socialisnak egymásra való hatását heuristikusan megfigyelő, vagyis positiv módszerrel megállapítsa s így a különféle aprioristikus föltevések labirintusában Ariadne fonalaként szolgáljon.

S ezt a feladatot megoldásához vinni annál könnyebb és hálásabb, mert stylus mindig és mindenütt volt, a hol csak emberek társadalmi életet éltek és élnek; megtaláljuk még a palaeolith-ember készítményeiben, a neolith-korszak művészi alkotásaiban, a kaffer kraljában, az indián vigvanjában, a lappoknál, szamojédeknél, a legprimitívebb embereknél ép úgy, mint a legelőrehaladottabbaknál.

A stylusok kialakulása és fejlődése mutatja, hogy azok

¹⁾ Így különösen Molinari. I. Alex. Giesswein, Deterministische und metaphysische Geschichtsauffassung. (Die Kultur.) 1905. 158. I.

oly áramlatokat képviselnek, miként a korszellem egyáltalán, melynek az egyén direkte ellenállani nem képes.

A ki ezt teszi, vagy tenni akarná, az legalább az ő kora számára nem létezik, így van ez tulajdonképen az egész szellemi élet körében, – de a mit elvontabb természetű szellemi termelésnél csak nehezebb psychoanalysisseel bogozhatunk ki, azt a látható és évezredekkel daczoló műemlékek, az emberi munka termékei a leginkább kézzelfogható módon mutatják be.

A korszellem vagy közzelfogás hatása alól a legerőteljesebb egyéniség, a génié sem vonhatja ki magát, bár ez legtöbbet járulhat hozzá kialakulásához vagy esetleg átalakításához. A géme azonban ép az ő erős egyéniségénél fogva, többé-kevésbé mindig ellentétbe jut, legalább a sablon-embernél fokozottabb módon teszi ezt, az ő korának közzelfogásával. Ez a magyarázata annak, hogy a génié igazi nagyságát rendszerint az utókor fedezi fel. Az ő kortársai inkább azt látják benne, a mi által ő a conventionalissal, a hagyományossal ellentétbe jön, azt a haladást, mit működése socialis vagy culturalis téren létrehozott, igazában csak az utókor tudja méltányolni, kevésnek, kiknek a Gondviselés a hozzávaló életkort is megadta, jut osztályrészül az, hogy egy Goethével, Wagner Richárdal megélhessék új eszméik diadalát.

De ebből az antagonismusból még egy másik jelenséget is megfejtethünk, azt t. i., hogy az erős egyéniség, akár az akarat, akár az értelmiség terén, az ő eszméinek hamaros diadalát akkor éri el, ha minden individualistikus irányzata mellett, kevésbé directe helyezkedik szembe korának felfogásával. Miként a szélel egyenesen szembe fordított vitorla hajónkat könnyen felboríthatja, de a szöghajlásban félig alkalmazkodó a hajót a szélel csaknem ellentétes irányban is tovább mozdíthatja: úgy a kor közzelfogásával direct szembe helyezkedő szellemi energia a leggyakrabban visszaverődést szenved s talán csak egy későbbi kor számára érvényesül, míg a közzelfogáshoz alkalmazkodó individuális energia a közzelfogás átalakulását, de soha rögtöni megfordulását, segítheti elő.

Itt van pl. a középkor két nagy akaratenergiája, Assisi Szent Ferencz és Savonarola. Egy ország szülöttei, térben úgy-

szólván szomszédok, s időben sem állanak oly messze egymástól, egy és ugyanaz a cél lebeg szemeik előtt, az egyházi élet megreformálása, bizonyos megszentelt democratiának socializáló hatása az elhatalmasodó, pogányszellemű individualismussal szemben. S míg az egyik átalakította az ő korának közfelfogását, lassan-lassan, lépésről lépésre tért hódított eszméinek és szeretetével az egész természetet átölelő alakja még a XX. század emberének a szívét is föl tudta melegíteni, addig a másik kétségtelenül nemes enthusiasmusával tudott ugyan gyűjtani, szíveket és máglyákat lángba hozni, de intransigens, komor psychéje nem tudta társadalmának psychéjét egészséges megújhodásra serkenteni. Ő maga is annak a máglyának lón áldozata, a melynek ő annyi becses is feláldozott s bár őt mint meggyőződésének martyriját tisztelet illeti, ez a tisztelet hidegen hagyja az utókor emberét ép úgy, mint kortársaiét.¹⁾

A közfelfogásnak az ismétlődő utánzásnak és variationának, a hagyományosnak és haladó törekvésnek, a socialisnak és individuálisnak küzdelméből való kialakulását megint a művészeti stylusoknak a kialakulása illustralhatja a legszemléltetőbb módon. Azért mondom a stylus kialakulása, mert a stylusokban, ép úgy mint a korszellemben, tulajdonképen nincs ugrás, de van folytonos átmenetek fejlődési iránya.

Bármily szembeötlő legyen is a különbség a görög-római classicus stylus, az ó-keresztény, román és mór stylus s a gótika, renaissance, baroque között, a mi szemeinkben akkor, midőn ezeknek már teljesen kialakult képleteit látjuk magunk előtt, ezek még sem ellentétesek, hanem az egymásból való fejlődés mozzanatai, úgy hogy az egyik a másik nélkül nem is létezhetnék.

Miként a spectrumban a hét szín egymásba folyik, s bár mindenki, a ki nem színvak, meg tudja különböztetni a vöröst

¹⁾ Ennélfogva sok igazság mellett némi túlzásból eredő tévedés van Weininger felfogásában, a mely szerint a génie az időn kívül álló individualitás, a ki korával semmiféle vonatkozásban nincs. »Nicht die Zeit die ihn braucht, schafft den Genius, er ist nicht ihr Produkt... das Kommen des Genius ist ein Mysterium«, és »Genial ist ein Mensch zu nennen, wenn er in bewusstem Zusammenhange mit dem Weltganzen lebt«. Geschlecht und Charakter. 222. l.

a sárgától, zöldtől, kéktől, de nem tudja megjelölni, hogy a spectrumban hol végződik a vörös és hol kezdődik a narancs szín, hol határolódik a zöld a kéktől s a sötétkék a violaszíntől: úgy a stylusokat ugyan jól meg tudjuk különböztetni egymástól, de a határvonalat sokszor igen nehéz megvonni közöttük. Nincs olyan délkörünk, mely a *linea demarcationis*-t adhatná.

A stylusok változása csakugyan az individuális érzésnek a collectiv fölött, az újnak a hagyományos, a variációnak az ismétlődő utánzás fölött való győzelmét jelenti. Nem úgy, mintha egyetlen egy egyéniség egymagában elegendő volna új irányt megteremteni. De mégis az egyének azok, a kik a régit megunták és újat kívánnak, s megint a kiváló egyéniségek azok, a kiknek genialitása ezt a kívánságot felfogja, azt rendkívüli inventiójával és energiájával keresztül is viszi.

Azonban az új irány se mindig új irány, hanem valami régiebbnek megismétlése, távoli reflexe. Semmi sem mutatja ezt világosabban, mint az újabbkori művészet fejlődése. A gótika, mindannak daczára, hogy formáinak nemes egyszerűsége, magas szto emelkedettsége, mintegy transcendentalis idealismusa ma megint minden kétségen felül áll és korunkban teljes méltánylást talált, annak idején túlélte magát, decadenssé lett. Az emberi szellem újat kívánt s mivel tulajdonképen újat a maga egészében a legnagyobb génié sem talál ki, visszatért egy a világot valamikor domináló régi alakulathoz, a classicus formákhoz, és pedig irodalomban és művészetben egyaránt. Hogy ez ép Olaszországban ment végbe, az nemcsak azért történt, mert ott a classicus kor emléke sohasem halt ki egészen, hanem főként azért, mert Olaszország volt akkor a cultura terén annyira vezető, hogy ezt a szerepét senki el nem vitathatta. A kelet-római birodalom összeomlásának csak nagyon mellékes szerepe volt e dologban, sokkal kisebb, mint a hogy ezt a műtörténések rendszerint kiemelik. Talán nagyobb befolyással volt arra, hogy a múlttal egyáltalán szakítsanak, az individualista irányelvek megerősödése, mely a gazdasági téren a középkor vége felé megindult s aztán Amerika felfedezésével és aranyának átömlésével még jobban föllendült. Ez magában véve ugyan csak azt jelentette, hogy a hagyományos múlttal szakítani kell, újat kell teremteni irodalomban és művészetben egyaránt.

s Olaszországban ez az új legkönnyebben a múltnak felélesztésével volt elérhető.

A régi tehát a lomtárba került. A közízlés már nem talált szépet s utánoznivalót a középkor nemes alkotásaiban. Mintegy megvetéssel ekkor kezdték azt gótikusnak, azaz barbár eredetűnek nevezni, ellentétben a rómaiak művészetével. S ha sokan azt hiszik, hogy Olaszország classicus földjén a gótika sohasem tudott a classicus formák fölött diadalt aratni, hogy ott az csak mint egy idegen palánta élőködött, úgy az talán kissé túlzott felfogás, mely onnan származik, hogy Olaszországban a későbbi renaissance és még inkább a baroque átalakította, átépítette, sőt akár le is rombolta a régibb idők emlékeit, a mit más országokban is megtettek volna, ha lett volna hozzá elegendő anyagi erejük. Sok gót műemléknek a létezését annak köszönhetjük, hogy a későbbi időkben nem volt ott meg az a pénzforrás, mely lehetővé tette volna az időszerű átalakítást. Midőn én pl. a passauai hatalmas dómot nézegettem, szinte sajnáltam azt, hogy a passauai herczeg-püspök a baroque korszakban annyi anyagi eszközzel bírt, hogy a gót korszak e remek alkotását elbaroque-izálja. Talán a kölni, strassburgi, freiburgi dómok azért maradtak az ő eredeti alakjukban vagy szerencsés befejezetlenségükben, mert annak idején nem állott rendelkezésre az a nervus rerum gerendarum, mely átalakításukra szükséges lett volna.

Azonban a classicus formák nemes egyszerűségét még hamarabb megunták az emberek. Daczára annak, hogy a renaissance a képzőművészet minden ágában a legnagyobb művészeket inspirálta és alkotásra készítette, azt mondhatjuk, hogy divatja nem tartott soká, egyike a legrövidebb életű styltörténeti korszaknak, bár alkotásaiban egyike a leggazdagabbaknak. A mit Sombart a mai kor emberéről mond: *das Neue reizt die Menschen unserer Zeit, weil es neu ist,*¹⁾ többé-kevésbé minden kor embereiről elmondható. Az Apostolok Cselekedeteinek írója ugyanezt állapítja meg az athéniokról.²⁾

¹⁾ W. Sombart, Der Bourgeois. 225. 1.

²⁾ Ap. Cselek. 17, 21. Az összes athéniak ugyanis, valamint az ott tartózkodó idegenek, semmit sem szeretnek jobban, mint újdonságot mondani vagy hallani.

A variatio ösztöne tehát a renaissance korában megint újat kívánt, az individuális törekvés, vagy mondjuk inkább az individuális törekvések summatója megint új irányzatnak adott létet, vagy talán régi gondolatokat, elfelejtett, félretett eszméket elevenített fel újból.¹⁾ Vannak, a kik a barcqueban a gótikának talán öntudatlanul jelentkező beszüremlését látják.

Az utánzó ismétlés és a variatio szelleme többé-kevésbbé minden egyéni lélekben összeütköző pontját találja, nemcsak a művészet, hanem minden mesterség, iparnem, foglalkozásmód, a társadalmi élet intézményei, a törvényhozás, administratio egyaránt a két irányzat csatateri. S azt mondhatjuk, minél több van valamely szellemben a genialitásból, annál kevésbbé tud tisztán *csak utánzó* lenni, annál kevésbbé elégti ki a copiázás ismétlése, – azonban az igazi genialitas nem a régi formák szét-törésében nyilvánul, hanem a réginek és újnak harmonizálásában.²⁾

De azért áll az, hogy a legnagyobb genie is korának és nemzetének gyermeke. Valamint az ő nemzetének nyelvén gondolkodik, beszél, ír, úgy táplálkozik szelleme nemzete hagyo-

¹⁾ Így pl. K. Scheffler, Italien, Tagebuch einer Reise. 1913. 118. 1. Tintorettonál jól jegyzi meg: »Er allein von allen seinen Genossen stemmt sich gegen die Konvention, kämpft als eigensinnig wollendes Individuum mit dem dehnungsfähigen Kanon der Renaissance-malerei, und er allein erobert, halb getragen vom Genie der Zeit, halb die Entwicklung mit seinem Riesentemperament in eine andere Richtung gwinnd, dem reichen Besitz der Epoche Neuland hinzu. Mitten in der Renaissance stehend, ragt sein Talent in die neue Zeit hinein ... Es heisst von ihm tadelnd er sei dem Barock verfallen, seine Malerei leite den Verfall überhaupt ein. Darin aber besteht eben seine Grosse. Denn was in diesem Fall Barock heisst, das ist in Wahrheit jenes, man möchte sagen nordisch tief sinnige Element der Gotik, das im Barock wieder aufleben sollte.«

³⁾ L. Arréat a stylusok váltakozásában bizonyos rhythmikus ide-oda mozgást észlel. L. Génie individuel et contrainte sociale. 88. 1. k. »Quelque figure que prennent ces evolutions particulières, il y apparait, une sorte de mouvement rythmique, d'alternance par contraste, opposition ou excès, qui frappe au premier regard. Ainsi nous voyons, – je prends ces faits un peu au hasard, – en poésie, la rigueur croissante, ou, inversement, le relachement de la métrique; dans le roman et le drame, la recherche exclusive, tour à tour, de l'unité et de la multiplicité de l'action; en architecture, un art très sobre, s'accédant aux tours de force de l'équilibre et aux debauches de l'ornement, etc.«

Hiányaiból, geniusából, őt is ugyanaz a földrajzi és pszichikai milieu veszi körül, mint földieit és kortársait. Őt sem mondhatjuk aviatikusnak, a ki a földtől mintegy különválva, aetheri magasságból nézi az alatta elterülő vidéket s városokat, a honnan feléje semmi zaj nem érkezik, a melyekkel úgyszólván az összeköttetést elvesztette s a melyek fölött száguldó szárnyakkal elröppen; de hegytetőn áll, szeme térben és időben messzebb elvisz, ő kapcsolatokat talál a távoliakkal is, az ő pszichikai környezete, hogy úgy mondjuk, sokkal szélesebb körű, mint a közönséges millióké, azért váltódnak ki belőle új eszmék, melyek nemcsak kortársaival s nemcsak az ő nemzetével kapcsolják egybe, hanem a távoli nemzedékekkel és a világcultura nemzeteivel hozzák lelki közösségbe.

De, a ki hegytetőn áll, akár a Kárpátok magaslatain, akár az Alpok bércein, nem veszi el a talajt lábai alól. S az emberiség nagy elméi, alkotó szellemei is minduntalan elárulják azt, hogy még ha a messzeségbe tekintenek is, koruk s fajuk szemével nézik a világot. Sokaknak feltűnt, hogy Goethe, ez a nagy aestheta, a ki minden szépért oly nemes lelkesedésre tudott gyulladni, Itáliában, az ő kedves országában járva, mely az ő szemeit új dolgok látására megnyitotta, hogy aztán ő mások szemeit megnyissa, szellemi ittassággal telik el a classicus kor és a renaissance műalkotásaitól, – de a gótika szépségei iránt semmi érzékkel nem bír; Assisiben enthusiasmusba hozza Minerva templomának nemes classicitása, de Cimabue, Giotto alkotásait figyelemre sem méltatja.¹⁾ Vannak, a kik ezt úgy magyarázták, hogy Goethe – a mint ők ferde ítélkezéssel mondani szeretik: a nagy pogány – idegenkedett a keresztény eszmétől és mindentől, a mi ezzel összefüggésben áll. Pedig ez nagy tévedés; a ki ismeri Goethe műveit, s a ki átérti a

¹⁾ V. ö. Berzeviczy Alb., Itália, 77. 1. »Goethe érzéketlenül haladt el Itália középkori emlékei mellett; ránézve csak az antik létezett és az, a mi az antikot uralmába visszahelyezte: a kifejlett, a középkori elemektől lehetőleg megtisztult renaissance... a történeti igazságnak sokkal jobban felel meg az a felfogás, a mely Olaszország középkori műalkotásait, politikai és társadalmi viszonyait is az érdeklődésre méltóknak találja s bennök is keresi fejlesztő elemeit annak a szellemnek, a melyet közönségesen a renaissance nevével szoktunk megjelölni.

Faust I. részét, az tudja, hogy Goethében, az íróban is volt sok a shakespearei gótikából és az ő humanismusa sem volt egészen idegen a keresztény eszmekörtől. De ha az ő szemei a középkori művészet iránt színvakságban szenvedtek, úgy azt az ő kora szellemének a számlájára kell írunk. Az akkori útleírásokban, kalauzokban a gótikával szemben mindenütt ugyanazt a lekicsinylést, lebecsülést, közönyösséget találjuk meg, mint Goethénél. Hogy modern kifejezéssel éljek, az akkori Baedekerek a középkor remek alkotásaihoz nem tettek még csillagot, – bár ma ezek közül akárhány a baedeckeri kétcsillagos dolgok közé tartozik, miket a tourismus szabályai szerint, még a siető utasnak is meg kell tekintenie.

Tény az, hogy bizonyos suggestív elfogultság talán a legerősebben, leghatalmasabban és legáltalánosabban a stylus terén nyilvánul, akár az irodalmat, akár az alkotó művészetet vesszük figyelembe. Az ember ma el sem tudja képzelni, hogy oly finom Ízlésű nemzet, mint pl. a francia, évszázadokon keresztül teljességgel nem tudta értékelni a nagy brittnek mélységes művészetét, hogy a franciák között az irodalmi neoclassicismus nemes egyszerűségével és a baroque mesterkélt fantastikusságával mintegy teljesen elkápráztatta a szemeket és lelkeket, úgy hogy nem voltak képesek Shakespeare magasztos gótikájában valami szépet, felemelőt látni. Egy Hugó Victorinak kellett jönnie, hogy Shakespeare-t a francziák számára fölfedezze, de az ő merész szellemének sem volt ez könnyű munka, a közfelfogás csak nagynehezen tudott belenyugodni abba, hogy a mit Albion nagy fia írt, az nem tiszta barbarizmus és a különben erkölcsi szempontból nem igen finnyás párisi színházlátogató közönség megbotránkozott azon, midőn Othello a *moucJioir* ártatlan szót ajkaira vette.

Általában azonban mégis azt mondhatjuk, hogy a stylus át- és kialakulásában az egyén és a tömeg cooperációja, kölcsönhatása ép olyan, mint a nyelv fejlődési folyamatában. Mi átveszünk a hagyományosat, azt ismételve utánozzuk, de azért a magunk egyéni ízlésével variáljuk is. Vannak az irodalom és a művészet terén is, az önálló gyermeknyelv-képzésekhez analóg tünetek, törekvések egészen újat alkotni, de miként a gyermeknyelv új képzéseit, contaminációit a környezet cen-

surája kiveti és elfeledteti, néhány igen ritka s különösen sikerült új képzés kivételével, mely először a család, aztán talán a nép nyelvbe átmegy s csak később talál utat az irodalmi nyelvbe, így kell a művészi secessióknak is a conventionalismus erős, sokszor megsemmisítő kritikáján keresztül menniök, míg a különösen szerencsés új alakulatok eleinte szűkebb, művészcsaládi körben, aztán szélesebb körben elismerésre találnak, – a többiek pedig a feledés leple alatt aluszszaák örök álmukat.¹⁾ Azt mondhatjuk, a mi egész culturalis életünk kialakulása egyén és társadalom együttes munkájának eredménye. Egyrészt minden kornak megvan a maga stylusa, a mely nyilvánul a gondolkodásban, beszédben, írásban, kifejezőmódban, képletek használatában, viseletben, divatban, cselekvésben, művészi alkotásban, – de másrészt azt is mondhatjuk, hogy minden stylusban van egyszersmind valami egyéni is, a mit igazol Buffonnak szállóigévé lett mondása: *Le style c'est l'homme*. Augustus korában más stylusban írtak, mint a média latinítás korszakában, sőt bármennyire iparkodtak is a renaissance emberei a régi classicus formákat utánozni, mégis más volt az ő gondolkozásuk és annak külső megnyilvánulása. De a kortársak közül is más a Cicero stylusa és más a Tacitusé, más Sz. Ágostoné és megint más Sz. Jeromosé, más Erasmusé és más Bemboé. Hogy más körből való példákra utaljunk, a zenének is megvan a korszakok szerint változó stylusa, de emellett megvan Mozartnak s Beethovennek, Meyerbeernek s Verdinek, Wagner Richárdnak és Strauss Richárdnak a maga egyéni stylusa, sőt még tovább is mehetünk, még a zeneszerzemény előadásában is észrevehetjük az interpretáló karnagy egyéni felfogását. Minden stylusban van tehát a korszellem általános Charaktere mellett még valami egyéni is, s általában azt mondhatjuk, hogy

¹⁾ A stylus kialakulására nézve v. o. Broder Christiansen, Philosophie der Kunst. 192. I. k.: »Es ist nicht einmal leicht anzugeben, was Zeitstil bedeute. Zwar einige Merkmale dieses Begriffes liegen offen zutage. Zunächst handelt es sich um eine gewisse, auch ausserlich bemerkbare Uniformität des Schaffens. Und zweitens wird verlangt, dass dieses Gemeinsame neuartig sei. Doch reichen diese Umschreibungen nicht aus. . . Das zeigt uns ein drittes Charakteristikum des Zeitstils: er muss durch den Inhalt der Zeit bestimmt sein Und dieses Merkmal ist das wichtigste.

annál nagyobb az egyéniség értéke, minél jobban tud az általános collectiv felfogás mellett érvényesülni, kidomborodni.

Az egyéniség energiája nagyon különböző, sehol és sohasem mindenható, sehol és sohasem zéró. A legtöbb esetben lehet egy infinitesimalis mennyiség, de sohasem tartozik az imponderabiliák közé. Viszont a környezet pszichikai energiája mindnyájunkat körülvesz és befolyásol, de azért az egyén a tömegpsyché nagy tengerében nem fadarab, melyet a hullámok tombolása vagy játéka akarat nélkül dobál,¹⁾ hanem egy-egy sajka, melyet öntudattal és önelhatározással igazgat e tenger hullámain keresztül az egyéni psyché.

A demographia van hivatva arra, hogy útmutatása mellett az individuálisnak és socialisnak kölcsönhatásait kellőképen értékelhessük és Odin-nak már említett műve e tekintetben is sok tanulságos anyagot tartalmaz, miről a tárgy sok rokonvonatkozásánál fogva a következő fejezetben fogunk a socialis milieu tanulmányozása mellett megemlékezni.

¹⁾ Így pl. Lacombe, L'histoire comme science. 73. 1. »La conscience individuelle semble n'être que l'opinion environnante recueillie dans l'esprit individuel comme dans un miroir; la voix de l'opinion est, bon gre, mai gre, répercutée dans la voix même du sujet.«

III. FEJEZET.

A szociális milieu befolyása.

Firenze egyik utcájának a díszét az képezi, hogy mindkét oldalán szép tekintélyes sorban a város fénykorának dicső szülöttei vannak ércben és márványban megörökítve – ott van, hogy csak a leghíresebbeket említsük: Dante, Giotto, Petrarca,¹⁾ Boccaccio, Ghiberti, Macchiavelli, Michelangelo és még sok neves embernek szobra, a kik két századon belül (XIV–XVI. század) az Arnoparti városban születtek, éltek és működtek; számra és tekintélyre egy nagy ország ezredéves történelmének is büszkeségei lehetnének azok a nagy szellemek, a kiket az akkor 60.000 lakosságú Firenze a világnak adott.

Bár az olasz nép művészi érzéke köztudomású, bár Olaszországban a classicus kor emlékei sűrűbben állanak és sohasem haltak ki az emberek emlékezetéből, s így nagyobb lehetett az az ösztönzet, mely a szunnyadó művészi geniust felébresztette, mindezeket kívül még egy más tényezőnek is kellett közreműködnie arra, hogy ez a város a kibontakozó renaissance-kor mozgalmas időszakában úgy ontotta a nagy embereket.

S hasonlóan jellegzetes jelenséggel találkozhatunk a világ egészen más részében, a legmodernebb korszakban a szellemi tevékenységnek egészen más terén. A ki Washingtonban jár, el ne mulasztja megtekinteni a szabadalmi hivatalnak (patent office) palotáját. Ez az amerikai élet sajátosságainak ép oly különös megnyilvánulása, mint Firenze a renaissance-kori Olaszországnak.

¹⁾ Petrarca ugyan Arezzóban született, de családja firenzei származású volt, és csak a véletlennek köszönhetjük, hogy nem ősei városában pillantotta meg a napvilágot.

Amerika igazán a szabadalmak országa, 1911. évben adta ki e hivatal 120 éves főnnállása óta a milliomodik szabadalmat; ugyanebben a fiscalis évben 64.000 szabadalmi kérvényt nyújtattak be, melyek közül 36.000-t kedvezőleg intéztek el. S itt is azt mondhatjuk, hogy bár az angolszász faj kiválóan leleményes szellemű, nagy érzékkel bír a gyakorlati élet követelményei iránt, az ipar, kereskedelem, közlekedés fejlődései napnap után új problémákkal foglalkoztatják az elméket, a munkáskezek hiánya még inkább a gépmunka felé tereli az embereket, de azért ez még magában véve nem fejt meg azt, hogy Amerikában minden valamire való ember, politikus, jogász, pap, ép úgy mint iparos, gépész, mechanikus stb. valami *improvement*-en törli a fejét. A dolog nyitja az, hogy miként a renaissance-kori Italiában értékelné tudták a szellemi culturát, a classicus formát, a művészi alkotást, úgy tudja megbecsülni a modern Amerika, ép az ő gazdasági és socialis berendezkedésénél fogva a gépipar mindennemű tökéletesítését. Mert az alkalom az, a mely ugyan nem csinálja a tehetséget és hajlamot, de a mely azt neveli és fejleszti. Kellő alkalom nélkül a tehetségek parlagon hevernek, terméketlenek maradnak, míg a megfelelő alkalom a szunnyadó tehetségeket és hajlamokat életre ébreszti.

Az egyéniség kialakulásánál ennél fogva nemcsak a faji jelleg és physikai környezet, nemcsak az általános közfelfogás s a korszellem irányzata, hanem az a sajátos socialis réteg is bír nagy jelentőséggel, mely a fejlődés folyamatára irányító, előmozdító vagy akadályozó hatással lehet. A született génié, ép úgy mint a született gonosztevő úgyszólván a legszűkebb környezetének socialis viszonylatai alatt válik azzá, a mi, azaz fejlődik ilyen vagy olyan irányban.

Ha nincs alkalmá arra, hogy hajlandóságait érvényesítse, egyik is, másik is észrevétlenül siklik át az élet beláthatatlan tengerén. Az alkoholistá terheltéggel született pl. oly országban, hol alkoholhoz nem juthat (pl. Norvégia, Svédország vagy Finnország félreeső vidékein, vagy a Szahara oázisain) elveszett az alkoholismus számára. Ép így feltehető, hogy számos kiváló tehetség nyomtalanul elvész, mert hiányzik számára az alkalom, hogy hajlamaihoz képest kifejlődjék. Képzeljük csak el magunknak Béranger-t, így szól Goethe Eckermannhoz, hogy nem Paris-

ban születik, és a világ e mozgalmas fővárosában nő fel, hanem mint valami jénai vagy weimari szegény szabónak fia kezdi meg élete pályáját hasonlóan szűkös körülmények között és a kisváros korlátolt látókörére szorítkozva, és kérdezzük meg magunktól miféle gyümölcsöt hozott volna ugyanez a fa ilyen talajban és ilyen atmosphaerában?

Köszörületlen gyémántokat és elrejtett gyöngyöket találhat az ember a társadalom minden osztályában és a civilisatio mindenféle fokozata mellett, melyek csak azért nem ragyognak és tündökölnek, mert hiányzik számukra az az értelmi köszörülés (friction of mind), a melyet az ember számára a társadalmi szervezet, a socialis structura alkot meg. »Vas vassal élesítettik meg, és az ember felebarátjának élesíti látását«, mondja a Példabeszédek könyve¹⁾ és joggal teszi hozzá Giddings, hogy ez az igazság a sociológiának legrégibb és legjelentékenyebb felfedezése.²⁾

Ez az értelmi köszörülődés természetesen annál erőteljesebb, minél jobban koncentrálódhatnak és érintkezhetnek a homogén szellemi erők. Nagy városok ennél fogva suggestiv erővel bírhatnak a jó és rossz hajlamoknak kifejlesztésére. Míg e városok egyrészt mint a szellemi élet gócpontjai sokkal több módot és alkalmat nyújtanak a tudományos tevékenység és művészeti alkotás számára, addig másrészt ugyanott a sokkal lazább socialis viszonyok, nevezetesen a socialis homogeneitás hiánya, a gazdasági nagy ellentétek, a társadalmi rétegek különválása, – főként ha a solidaritas tudata csökken vagy teljesen kivesz, – melegágyává lehetnek a tömegesen jelentkező bűnöző hajlandóságoknak és társadalmi epidémiáknak, pl. (alkoholizmus, prostitutio terjedésének).

A népesség concentratiójának nagy jelentőségét a szellemi élet fejlesztésére már Comte jelezte,³⁾ de tulajdonképen Jacoby volt az, a ki statistikai adatokkal iparkodott e tételt igazolni.⁴⁾ Vizsgálatai alapjául a XVIII. századbeli Francia-

¹⁾ Példab. K. 27, 17.

²⁾ Fr. H. Giddings, *The Principles of Sociology*, New-York 1896. 39. 1.

³⁾ A. Comte, *Philosophie positive*. Vol. IV. 455–456. 1.

⁴⁾ Jacoby, *Etudes sur la selection dans ses rapports avec l'hérédité chez l'homme*. 2. edit. 1904. 535–536. 1.

országot téve, 3311 francia kiválóság életrajzi adatait kutatta át és születésük helyének demographikus viszonyait az 1836. népszámlálás adatai szerint egybevetve, azt az eredményt vélte megállapíthatni, hogy a művelődés a népesség tömörülésének a függvénye.

S bár ezt a tételt általánosságban a tények igazolják, a mi egyszersmind a Malthus-féle tannak legecletansabb czáfolata, az a mód, a mint azt Jacoby beállította, nem mentes minden félzszegegtől. ő t. i. azt akarta statistikai tabelláiban bizonyítani, hogy a kiválóságokban való termékenység egyenes arányban van valamely terület lakosainak sűrűségével és azzal a percentszámmal, mely e területen a városi lakosságnak (ellentétben a falusival) jut. Az ő tabelláiban, melyeket Ward áttekinthetőbb alakban közöl. Franciaország megyéi közül csakugyan a Seine département áll legeiül, mint a mely egy négyzetkilométerre 2327 lakost számlált (1836), s a hol a városi lakosság (Paris) 98%-ot tett ki, a XVIII. századbeli kiválóságok száma pedig 69 volt; utána a sorozatban Bouches-du-Rhône következik, 71 lakossal per négyzetkilométer és 81% városi lakossággal, s emellett 31 kiválósággal. A fokozat ugyan megvan, – de nincs meg az arányosság, mert eszerint Párisnak, mindent egybevetve, sokkal több kiválóságot kellett volna termelnie. Még nagyobb szabálytalanságok és aránytalanságok mutatkoznak aztán a tabella további sorozatában, a hol pl., hogy csak egyet említsek, az aránylag sűrűn lakott Nord département (181 fej per négyzetkilométer) aránylag erős (54%) városi lakossággal csak 4 kiválóságot adott a világnak.¹⁾ Jacoby ez eltéréseket ugyan különféle földrajzi, éghajlati, geologikus stb. okokkal próbálja kimagyarázni, melyek, még ha tekintetbe vehetők volnának is, tulajdonképen az egész tételt halomra döntik. Jacoby tétele tehát bizonyos helyreigazításra szorul, – s ezt Durkheim adta meg neki, midőn Comte példáját követve, különbséget tesz a materialis és dynamikus sűrűség között.²⁾ Az első csak a számok nagyságában áll, s ez

¹⁾ Lester F. Ward, Applied Sociology, a Treatise on the conscious improvement of Society by Society. (Előszó 1906.) 175. 1. V. ö. Small, General Sociology. 486. s k. 1.

²⁾ Durkheim, Les régles de la méthode sociologique. 2. edit. Paris 1901. 138–141. 1.

magában még nem vált ki semmi szellemi tevékenységet a társadalom tagjaiból, nem képezi azt a köszörűkövet, melyen az elme élesedik, nem fokozza a munkakedvet.

Az igazi civilizáló tényező, – úgy mond Durkheim, – a dinamikus sűrűség, a mely nem annyira a csoportosított elemeknek egy helyen való tömörülésében áll, hanem főként azoknak morális érintkezésében és egymásra való hatásában. Az egymás mellett való lakás semmit se jelent, ha az egyes csoportokat morális ürességek választják el egymástól.

E tételekből mégis az következnék, hogy a sűrűbben lakott területek, s így nevezetesen a városok a szellemi élet kifejlődésére a legalkalmasabb talajt nyújtják, hogy itt megy végbe leghatékonyabban az a szellemi sűrűlódás, mely a cultura és művelődés haladását eredményezi. Ezzel ellentétben azonban Bagehot egyenesen azon a véleményen van, hogy a nagy metropolisok kiszarolt földje nagyon kevés nagy embert termel, s Lombroso ehhez hozzáteszi, hogy bár a géniek legnagyobb része nagy városokban hal meg – de a vidéken született. ¹⁾

Ward erre nézve azt mondja, hogy ő is azon a nézeten volt, hogy a kiválóságok rendszerint nem városi termékek, de Odin statistikai kimutatásai az ellenkezőről győzték meg őt. E kimutatások szerint, melyekről már az előző fejezetekben megemlékeztünk, Franciaország városai minden tartományában, egyetlen egynek kivételével, jóval nagyobb számát adták az íróknak, legtöbb esetben kétszeresénél is többet, mint a vidék. Az öt század folyamán élt 6382 író közül – a mennyiben a születési hely megállapítható volt – 1341 Parisban született, 2757 egyéb városokban, 1294 kisebb helyeken, 93 úri kastélyokban. A párisi méretekhez arányítva, ha az írói tehetség egész Franciaországban ugyanilyen lett volna, az írók számának nem 6382-nek, hanem 53.640-nek kellene lennie, a kisebb városok arányszáma szerint, ha azt általánosítjuk, 22.600 írónk lett volna, és ha mindenütt a vidék arányszáma uralkodnék, az összes írók száma 1522-re szállott volna le. Ennélfogva, fűzi hozzá e számokhoz Ward, úgy látszik a nagy emberekben való termékenység a váró-

¹⁾ Lombroso, L'Homme de génie. 199. 1. – Lombroso et La-chi. Le Crime politique. 156. 1.

sok kiváltsága. És ez az előny még feltűnőbb volna, ha nem a születéshelyet vennők figyelembe, hanem azt a helyet, a hol az emberek életük javát töltötték és fő munkásságukat kifejtették.¹⁾ Azonban itt mégis még egy másik irányban kellene bizonyos helyreigazítást végbevinni. Azt kellene ugyanis a vizsgálat tárgyává tenni, hogy a nagy városokban született kiválóságok közül hány volt ősidőktől ott tartózkodó családok ivadéka. S ez esetben, – a mennyiben ezt csakugyan lehetséges volna ellenőrizni, – a nagy városok kedvező arányszáma leszállana, s beigazolódna az a közismert igazság, hogy a nagy városok, bár a szellemi élet fejlődésére sokkal több ingert és alkalmat nyújtanak, másrészt régebben is, de ma még inkább, nemcsak köszörülnek az elméket, de izgalmasabb életviszonyaikkal megőrlik a szervezeteket és idegeket, aminélfogva az állandóan a nagy városokban lakó családok élettartama rövidebb lesz, s a városok nemcsak fejlődésük gyarapodása, hanem régi lakosság-inventariummuk fenntartása végett is folyton a vidék beömlésére szorulnak. Azért, ha Ward az egyéni kialakulásnak két előfeltételként a természetet és táplálkozást jelezte, a táplálkozást a legtágabb értelemben véve s a szellemi kulturára is vonatkoztatva (angolul e sikerült szójátékkal *nature and nurture*), azt mondhatjuk, hogy a vidék jobb szervezetet, erősebb természetet ad az élet küzdelmeihez, a város pedig több szellemi táplálékot nyújt az egyéniség kifejlődéséhez. Szóval az egészséges test és lélek harmóniájához e tekintetben is együtt kell működni városnak és falunak.

Odin megkísérelte az öt századnyi időtartamra vonatkozólag Európa fő culturnemzeteinek *genie*-számba menő kiválóságait születési helyük szerint csoportosítani. Az arányszámok itt is föltétlenül a városoknál sokkal kedvezőbbek; így pl.:

Olaszország 55 kiváló írója közül nagyobb városokban született 23, és pedig Firenzében 7, Velenczében 4, Ferrarában 3, Nápolyban 3, Arezzóban 2, Pistojában 2, Veronában 2, egy-egy esik Bergamo, Milano, Mantua, Padua, Pavia, Reggio kisebb városokra.

Spanyolország 60 kiváló írója közül 29 hat városnak szülötte;

¹⁾ Ward i. m. 188. 1.

és pedig itt a politikai concentratio következményeként, Madrid jár legeiül 16 íróval; Sevilla 5, Alcala de Henares 2, Cordova 2, Toledo 2, kiválóságot adott a világnak. (Cordova kivételével mind egyetemi városok.)

Angolország 70 írói kiválósága közül Londonban 15, Dublinben 1. Edingburgban 2 született, azonkívül Bristol, Cambridge, Glasgow, Liverpool nagyobb városok adtak egy-egy írot.

Németország 71 írói kiválósága közül 3 külföldön született, Berlin, Breslau és Hannover 3-3-at adott, Hanau és Königsberg 2-t, 17 nagyobb város egyet-egyét.

A városok előnyösebb számaránya kétségkívül azokkal a cultural tényezőkkel van összefüggésben, melyek ott többé-kevésbbé közkincset képeznek, s a szunnyadó tehetség számára nagy suggestiv erővel bíró ösztönzésül szolgálhatnak. A város tehát nem mint a népesség conglomeratuma hat, hanem intézményeinél fogva, s azért a szellemi fejlődésre nézve – Odin szerint – legfontosabb tényezők oly városok, melyek

1. a politikai s egyházi élet központjai;
2. melyekben írók, tudósok, művészek csoportosulnak, gazdag nemesség és főpapság támogatását nyújtja;
3. magasabb iskolákban, múzeumokban és könyvtárakban bővelkednek;
4. gazdag, vagy legalább jólétben élő családok otthonát képezik, s ezeknek az otium litterarum lehetőségét megadják.

Odin tabellái kiterjednek a gazdasági viszonyok és a socialis rétegek befolyására is. E tabellákból láthatjuk, hogy a kiváló tehetség, sőt talán a génie sem nélkülözheti a kedvező körülményeket szellemi tevékenységének kifejlesztésére.¹⁾ Naiv gondolat az, hogy a génie minden körülmények között utat tör magának. Több akadálylyal tud megküzdeni, legyőzi azokat a nehézségeket, melyek más számára legyőzhetetlenek, – de

¹⁾ V. ö. V. de Lapouge, *Race et milieu social*. 226. l. – és Niceforo, *Observations sur l'infériorité naturelle des classes pauvres*. Paris 1905. – *Forza e ricchezza*. Torino 1906. Niceforo azon véleménye, hogy a szegény osztályok gyermekei a nyomorúság okozta átöröklött intoxicatióban szenvednek, a tények által nem nyer beigazolást. Amerikában néger rabszolgák gyermekei is, kedvező socialis körülmények közé kerülve, az intellectualis élet különféle terén kiemelkedtek.

neki is szüksége van a szellemi életet fakasztó napsugárra. Odin tabelláiból kiviláglik, hogy a nemes osztály sarjadéka 200-szor kedvezőbb helyzetben lehetett egy irodalmi tehetség fejlesztésére, mint a munkásosztály, a polgári osztály arányszáma a nemességhez viszonyítva 1:23; az orvosok és ügyvédek gyermekeiből vált írók aránya a nemességből származókhöz 1: 6,5, a bírók gyermekeiéé 1:2,5. Igaz, hogy Odin tabellái öt századot ölelnek föl, s hogy az utolsó században ez arányszámok egészen mások lennének, mindenesetre a polgári osztály nagy előnyére, s hogy e tabellák csak az irodalmi téren működőket tüntetik föl, s valószínűleg más, a nemesség származottainak kevésbé kedvező arányszámokat nyernénk, ha egyéb kiválóságokat, művészeket, egyházi férfiakat, államférfiakat is figyelembe 'vennénk.

A nevelés befolyására nézve Odin tabelláiból szintén arra a meggyőződésre juthatunk, hogy a tehetség, és maga a génie is. nevelés híján csak nagy ritkán tud érvényesülni. Erre nézve Odin 827 esetet kutatott ki Franciaország íróira vonatkozólag; ebből 811 jó nevelésben részesült, 16 pedig szegényes, vagy semmiféle nevelésben. De e 16 közül csak három érte el a genialitás fokát (La Rochefoucauld, Béranger, Dumas). Európa többi jelentékenyebb culturországaira nézve Odin a következő eredményeket érte el (itt csupán csak a genialitás fokát véve figyelembe):

Ország	Jó nevelés	Kevés v. semmi	Kétes	Genialis írók összege
Ólasz	51	1	3	55
Spanyol	44	1	18	63
Angol	71	3	1	75
Német	64	1	6	71
	230	6	28	264

A jó nevelésben részesültek percentszáma 97-5, körülbelül ugyanaz, mint a 827 franciaországi eseténél.

Ha nem is áll tehát kivétel nélkül az, hogy a körülmények teszik az embert, a kellő alkalom híján igen sok fényes tehetség

és genialis hajlam veszendőbe mehet. Ez pedig nem az egyénnek, vagy nemcsak az egyénnek kára és vesztesége, hanem a nemzeté és társadalomé.¹⁾ S hogy életrevaló népek ezt miként látják be, arra W. Ostwald mond el különösen jellemző példát. Midőn ő még működő tanár volt, egyik japán tanítványa azt a kérdést intézte hozzá az ő hazai közoktatási kormánya megbízásából, hogy miről lehet idejekorán megismerni azokat, kikből kiváló emberek válhatnak. Ostwald kissé csodálkozó viszonzkérésére, mi oknál fogva intézik hozzá e kérdést, az ifjú azt válaszolta, hogy a japán kormány nagy pénzüsszegeket utalt ki arra a célra, hogy különösen a szegényebb néposztály között kutassák ki azokat, kik a hazának hasznos szolgálatakat tehetnének, hogy azokat aztán kiképezzék; de elsőbbben is a kormány tisztába óhajt jönni azokkal az alapelvekkel, melyek szerint e pénzüsszeggel a kívánt célt minél biztosabban elérhesse. A mily érdekes a kérdés feltétele, oly érdekes a tudós tanár válasza, mely röviden összefoglalva azt mondja, hogy a tanulónál a kiváló tehetséget onnan lehet kiismerni, hogy nem elégszik meg azzal, a mit az iskola rendszer tanítása nyújt. Ha mélyebbre és meszebbre kíván hatolni, mint a meddig az iskola utal, melynek a középszerűségek túlnyomó számát kell figyelembe vennie. Ez az elégedetlenség a jele az eredetiségnek, vagyis annak a váagnak, hogy az ember önmagától is tegyen valamit. A hol ez megvan, ott adva van a kutató szellem alapfeltétele, a melyet semmiféle oktatással megadni nem lehet.²⁾

A japán kormány, miként az ő bölcs intézkedése mutatja, helyesen fogta fel hivatását és nagyon helyes alapelvől indult ki, t. i. hogy az egyéniségek képességeiknél és hajlamaiknál fogva nagyon különböznek, de hogy a képesség – rendszerint – csak a kedvező körülmények behatása alatt tud fejlődni, s hogy a nemzeti feladatok közé tartozik az, minél több képességnek minél több alkalmat adni arra, hogy kifejlődhessék.

¹⁾ Ezt fejezi ki W. Ostwald is művének (Grosse Männer. I. 1910. előszavában: »Es zeigt sich, dass zwar die psychophysischen Vorbedingungen, dass aus einem Knaben ein grosser Mann wird, sich nicht willkürlich herbeiführen lassen, dass aber sehr viel mehr potentielle grosse Männer geboren werden, als tatsächlich zur Entwicklung gelangen.«

²⁾ U. o. 1–3. 1.

IV. FEJEZET.

Miben áll az egyéniség?

Köztudomású dolog, hogy teljesen idegen népfajok között az arcvonások után nem tudunk egyént egyéntől megkülönböztetni. A négeren mi mindig csak az általános néger typust látjuk, még az egyes törzseknek elég elütő sajátosságai is csak az anthropologus szemei előtt nyilvánulnak meg: így vagyunk a sárga fajjal is, a chinai és japán typust is alig tudjuk egymástól megkülönböztetni. A mi szemünk csak a mi typusunktól eltérő sajátságokat veszi észre, már a typus válfajai is elmosódnak előttünk, egyéni különbségek iránt pedig teljesen érzéketlenek vagyunk. A ki azonban hosszabb időt tölt akár négerék, akár chinaiak vagy japánok között, az napról napra, minél több egyénnel van dolga, annál több egyéni sajáttságot fedez fel feketéknél vagy sárgáknál s később maga is csodálkozni kezd azon, hogyan nézhette ő mindezeket egyformáknak.¹⁾

Ép ily egyformaságban tűnnek föl előttünk nagy embercsoportok egyéniségei, pl. egy ezred emberei, ha azokat bizonyos távolságból nézzük; itt már nem létezik előttünk Péter és Pál, János és István, hanem ennyi meg ennyi század emberanyag s legföllebb a tiszt és közlegény között való különbség ötlük még szemünkbe.

Azok a sociologusok, a kik előtt az egyén nagy tömegbe összefoly, hasonló helyzetben vannak, ők nem tudnak psychologikus különbséget tenni ember és ember között, mert magát

¹⁾ Ép így voltak a spanyolok az indiánokkal Amerika felfedezése után. »Ez a nép, így ír róluk Pedro Ciega de Leon, a férfiak ép úgy, mint a nők, egy családhoz tartozónak látszik, bár oly temérdek nemzetre és törzsre oszlik, melyek különféle égaljak alatt laknak.« L. Ludw. Gumplowicz, Der Rassenkampf. Innsbruck 1909. 189. 1.

az egyéni psychét nem teszik vizsgálatuk tárgyává, csak általánosságában fogják fel, mint mi a fekete vagy sárga ember typusát, vagy pedig csak előkelő távolságból nézik, a honnan az egyéni sajátosságokat már nem lehet megkülönböztetni: innen nézve már csak csoportokat láthatunk és nem embereket. sőt a csoportok mozdulataiban is már nem az egyesek tevékenysége az, a mire ügyet vehetünk, hanem csak a synergiából származó eredő.

Pedig egyéniség van az idegen népfajoknál és az egyéni tevékenység nem vész el a tömegekben sem. S ha van valami igazság De Candolle ama megjegyzésében, hogy az anthropologusok meglehetősen általánosságban elismerik azt a törvényt, hogy minél műveltebb valamely népfaj, annál jobban különböznek benne az egyes egyének,¹⁾ ha másrészt megengedjük azt is, hogy intensivebb tömegmozgalmak mellett az egyéni actio-képesség kevésbé tud érvényesülni; mindezek csak azt bizonyítják, hogy az emberi fejlődés iránya nem az, a mit J. Stuart Mill pecorismusnak, mások gregarismusnak, azaz nyájszerű együttélésnek neveznek, hanem az egyéniség kifejlődése és érvényesülése. Nagy hiba, hogy sokan az egyenlőségnek, az emberi méltóság egyenlőségének szép eszméjét összetévesztik az egyformaság fogalmával, s azt vélik, hogy egyenlőséget csak egyformasággal lehet elérni.²⁾ Pedig az egyformaság tényleg ellenkezik magával a természettel, ellenkezik a fejlődés elvével, melynek alapja ép a differentiatio. Nincs két kristály s nincs két falevél, mely teljesen egybevágó volna s miként a természetnek, úgy a társadalomnak a harmóniáját nem az egyformaság, hanem az arányosság teszi ki. S itt az igazi egyenlőség ép az arányosságban rejlik, a mennyiben ez az erőt és munkát úgy iparkodik megosztani, hogy belőlük egyenértékű viszonylatok alakuljanak ki.

A tudomány a természet nagy világában csakugyan iga-

¹⁾ A. De Candolle, Zur Geschichte der Wissenschaften und der Gelehrten in zwei Jahrhunderten. Deutsch von W Ostwald. (Grosse Manner. II. Bd.) 1910. (v. 11.) 63. L

²⁾ V. ö. Palante, La Sensibilité individualiste, Paris 1909. 5. 1.: »La sensibilité sociable ou grégaire se complait dans la banalité des traits: eile aime qu'on soit, comme tout le monde.«

zolta már és igazolja a társadalmi élet terén is, hogy a mélyebb és behatóbb vizsgálat mindig több újat, több változatot, több eredetiséget tár fel előttünk, a mi azonban csak a járatlanok hiányos apperceptiójában okoz zavarokat, miként ezt Pascal az emberi társadalomra vonatkozólag oly éles ítélettel kifejezi: »A mesure qu'on a plus d'esprit – ezek az ő szavai – on trouve qu'il y a plus d'hommes originaux. Les gens de commun ne trouvent pas de difference entre les hommes.«

Az emberi egyéniség characterének e differentióló variabilitását nem magyarázza még meg elegendőképen az a mondás, hogy az embert a körülmények teszik azzá a mi s ha a nagy tettek embere, Napóleon, mint a bevezetésben jeleztük, azzal hitegette magát, hogy ő cselekvéseiben csak a körülményeknek engedett, a nagy gondolatok emberei, a reflexió nagy szellemei másként nyilatkoznak. Szóljon itt a többi helyett J. Stuart Mill, a ki emlékirataiban öntapasztalatait így foglalja össze: »Azt észleltem, hogy bár a mi karakterünket a körülmények alakítják ki, a mi saját vágyaink sokban hozzájárulhatnak ahhoz, hogy maguk a körülmények hogyan alakuljanak s annak a tudatára jutottam, hogy a szabad akarat tanában van valami nagyon felemelő és igazán nemes, t. i. az a meggyőződés, hogy van saját magunkban valóban létező energia, mely a karakter kialakulását irányíthatja és hogy a mi akaratunk az által, hogy a bennünk lévő körülményeket befolyásolja a jövőre való tekintettel átmódosíthatja a saját habitusait és hajlamait. Ebben semmi sincs, a mit nem lehetne a körülmények elméletével meg egyeztetni, sőt ellenkezőleg, ez inkább ennek az elméletnek helyes felfogása.«

Vagyis, azoknak a körülményeknek, melyek az emberi egyéniség characterét kialakítják, egyik számbaveendő tényezője az ember öntudatos elhatározása, melynélfogva az ember vagy alkalmazkodik a többi körülményekhez, vagy pedig ellenük szegül.

»A mi tapasztalatunk azt tanítja, – mondja hasonló gondolatában Bergson – hogy mi szabadnak érezzük magunkat, vagyis nem vagyunk a körülmények hullámain czéltalanul

1) Mémoires, trad. Gazelles, eh. V. 161. l. k.

ide-oda vetett öntudatlan fadarab. A szabadság tény, és alig van tény, melynek valódiságát világosabban igazolni lehetne. A tapasztalat ennél fogva minden determinismust megczáfol, bár a szabadságnak akármilyen meghatározása igazat adna a determinizmusnak.«¹⁾

Majd Kanttal polemizálva azt mondja az intuitionismus e népszerű bölcselelője: »Kant az akarat szabadságát a *numená*-k közé emelte föl, a mely ennél fogva a mi ismerőtehetségünk számára föl nem érhető. De az igazság az, hogy mi ezt az *én*-t (a mely az öntudatosságban és szabad elhatározásban nyilvánul) mindannyiszor észreveszszük, a hányszor csak a reflexió erős törekvésével szemünket kivonjuk abból a homályból, mely bennünket körülvesz, hogy önmagunkba beletekintsünk ... Az *én*, a miként azt öntudatunk felfogja, szabadon működő ok. mi magunkat mint önmagunkat ismerjük meg.«²⁾

Szóval a sociokratikus ³⁾ elmélettel szemben, mely a társadalmi befolyásoknak ellenállhatatlan determinizmusát hangsúlyozta, Bergson is odaállítja mint el nem hanyagolható tényezőt, az öntudatosan cselekvő egyéniséget, mely nemcsak alakul, hanem önmagát kialakítja, mely nem pusztán a külső benyomásokat felvevő és megrögzítő érzékeny lemez, hanem miként a művész, önállóan alkot. »*Non pás devenir, – így* jelzi röviden és pregnánsan Jules Lecquier az emberi psyché működését. – *mais faire, et én faisant se faire.*«¹⁾

Az egyéniség Charaktere, a mint az a gondolkozásban és cselekvésben mint bizonyos habitus nyilvánul, s a mi az egyes ember életébe bizonyos tervszerűséget, stilszerűséget hoz, nem az a szigorúan kimért fatalistikus változhatatlanság, miként azt Schopenhauer szemléli, a mely az embert önkéntelenül is mindig ugyanabba a csapásba hozza,⁵⁾ mert a karakter maga

¹⁾ Bergson, *Essai sur les données immédiates de la Conscience*. 11. ed. Paris 1912. 165., 168. és 177. l.

²⁾ U. o. 179. l.

³⁾ A sociocrátia szót abban az értelemben, hogy vele a társadalmi befolyás hatalmát fejezik ki, Ward-nak *The psychic factors of civilisation* című munkájában találkozunk. G. Richárd alkalmazza oly értelemben, hogy vele azt az iskolát jelezze, mely a társadalmi determinizmus követője.

⁴⁾ *La recherche d'une première volonté*. 92. l.

⁵⁾ »Die . . . Planmässigkeit im Lebenslauf eines Jeden lässt sich nun

is nem pusztán öntudatlan kialakulása az ének, hanem az ének öntudatos hozzájárulásával képződik.

»A mi életünkben mindig akad egy pillanat, – mondja finom psychoanalinsissel Prat, – a melyben azt állítjuk magunkról, hogy önmagunkat ismerjük, a melyben a mi lényünk megrogzítottnek látszik. Ez az a pillanat, a melyben a mi karakterünk véglegesen kialakul. Ekkor aztán, nagyobb tévedés veszélye nélkül, megmondhatjuk, hogy mik vagyunk, így tehát a mi fejlődésünk (devenir) akkor állapodik meg, a mikor az én nem egyéb mint a megszokottságok összege s úgy látszik, ekkor már megmondhatjuk mik vagyunk, miután egészen biztosan tudjuk, hogy mivé lettünk.«¹⁾

Ugyanez írónak igazat adhatunk, ha kiemeli azt, »hogy vannak emberek, – és számuk talán nem is oly csekély, – kiknek élete nem más, mint a környezethez alkalmazkodó karakter, a kik élnek anélkül, hogy igazán önmagukká lennének, de még ez esetben sem mondhatjuk azt, hogy ez a karakter végzetszerű, mert a mi működésünkben a mi akaratum minden pillanatban közreműködik, vagy közreműködhetik, a mi lehetővé teszi, hogy ellentálljunk a környezet befolyásának, ha önmagunk akarunk lenni.« A sociokratikus behatások hatalmával szemben tehát az ember mindig rendelkezik azzal a képességgel, vagy mondjuk talán passiv ellentálló tehetséggel, hogy tudja nem akarni azt, a mit azok reánk diétáinak; ez az ellenkezés – *nolonté*, mint Prat egy kissé önkényesen alkotott szóval jelzi – képessé tesz bennünket arra, hogy az empirikus karakterrel az ideális egyéniséget szembeállítsuk.²⁾ Mert, – mint könyve egy másik fejezetében a noergiáról ugyané szerző kifejti, – senki sem tagadhatja, hogy az én, bár saját lényét pontosan meghatározni és egészében megismerni nem tudja, a dolgokat és önmagát is másként is el tudja képzelni, mint a milyenek, a milyenek azonban lehetnének. Ép úgy nem lehet elvitatni, hogy az emberi ész a létező valósággal szembeállíthatja az ideális

zwar zum Theil aus der Unveränderlichkeit und starren Konsequenz des angeborenen Charakters erklären, als welche den Menschen immer in dasselbe Gleis zurückbringt.«

¹⁾ L. Prat, Le Caractère empirique et la Personne. Paris 1906. 31. 1.

²⁾ I. m. 34. és 35. 1.

igazságot, a miként ő azt felfogja. Ebben az értelemben tehát az emberi szellem alkotó erővel bír.¹⁾ S így az ember fölteheti, magában, hogy a létező valóságot amaz ideál szerint, melyet ő magának alkotott, átídomítja. S neki joga van arra, hogy magát szabadnak higgye s remélje, hogy bizonyos mértékben ő tőle is függ, hogy ideálja szerint cselekedjék és önmagát kialakítsa. A noergia, az észnek pszichikai energiája, tehát kétségtelenül létezik, legalább mint értelmi és ideális hatóerő. Nemcsak hogy létezik, hanem az ember életében kiszámíthatlan szerepe van. E noergia nélkül vagyis, ha nem volna az embernek tehetsége, hogy a létező dolgokkal szembeállítsa azt az ideált, mely szerint a meglévőket átídomítani törekszik, nincs tudomány, még természettudomány sem, nincs művészi alkotás, nincs haladás.²⁾

Azt mondhatjuk, hogy minél erősebb az egyéniség, annál világosabban fogja fel az ideált és annál nagyobb energiával törekszik annak elérésére. Vierkandt szerint a culturalis átalakulást létrehozó mozgalmakra nézve a vezető egyéneket, ha nem is kizárólag, ideális motívumok mozgatják, de a tömegnél ezeknek alacsonyabbrendű motívumokkal kell társulniuk.³⁾

Egyéniség, egyéni sajátosság, egyéni öntudat és egyéni akarat tehát van és lesz. Flaubert ugyan 1870-ben még így ír, mintegy bizalmatlankodva George Sandhoz: *»L'individu, nié, écrasé par le monde moderné, va-t-il reprendre de l'importance?*

¹⁾ Ezt elismeri maga Th. Ribot is, 1. Biottot, Les grands Inspires, Jeanne d'Arc 214. 1. »Le créateur genial est-il le plus haut degré de la personnalité ou une Synthèse des masses, la résultante de lui-même ou des autres, l'expression d'une activité individuelle ou d'une activité collective? Bref son caractère représentatif doit-il être cherché en lui ou hors lui? Il me paraît bien difficile, se répond M. Th. Ribot, d'admettre que le génie créateur ne soit que la résultante de son milieu ... Puisque cette influence agit sur beaucoup d'autres, il faut bien que chez les hommes supérieurs il y ait un facteur personnel.« Toutefois »si individuelle que soit la creation, eile enveloppe toujours un coefficient social. En se sens, nulle invention n'est personnelle au sens rigoureux; il lui reste toujours un pen de cette collaboration anonyme«.

²⁾ I. m. 320., 321. I.

³⁾ Alfr. Vierkandt, Die Stetigkeit im Kulturwandel. Leipzig 1908. 143. I.

Souhaitons-le!« De ma, ép a sociologia alapján, azt mondhatjuk, hogy az egyéniséget nem fenyegetheti semmiféle veszedelem, mert az ember egyénisége az emberi természetből nőtt ki s az embernek meg kellene szünnie embernek lenni, ha megszünnék egyéni lenni és ha a világ csakugyan el akarná nyomni az egyéniséget, akkor azt a társadalom mentené meg, mert a társadalomnak szüksége van az egyéniségre és pedig annál jobban van az egyéniségre, minél előhaladottabb az ő socialip szervezettsége.

Az egyéniség differentiatiója az emberi természetből folyik, mert az, a mi minden egyéni karakternek az alapja és a mi a maga valójában megváltozhatatlan, a temperamentum, a természet ajándéka. Jól mondja Ratzenhofer, hogy a környezet, főként a civilizált környezet a képességek kifejlődésére bír némi befolyással, a karakter kifejlődésére sokfélével, de alig valamelyessel a temperamentum kialakulására.¹⁾ A temperamentum maga nem a karakter, hanem annak csak úgyszólván irreductibilis eleme, mely annak nem annyira irányát, hanem inkább stylusát szabja meg. Innen van, hogy bár az ember gondolkozásmódja, világnézete idővel változhatik, talán ép az ellentétbe csap át, de az ő kifejezőmódjában, gestusaiban, érzelmeiben, felfogóképességében, reactióképességében van valami tipikus, a mi lényegében egyforma marad egész életében. Lehet, sőt van is benne fejlődés, meg visszafejlődés, gyarapodó vagy csökkenő energia, de a pszichikai typus egy marad, ép úgy mint pl. írásvonásai élete folyamán először gyerekesek, aztán férfiasak, illetve nőiesek, végre öregesek, – de mindig egyéniek, mindig egy alaptypusúak. S bár a modern tudomány temperamentumunk Hippokrates-féle osztályozását (sanguinikus, cholericus, meláncholicus és phlegmatikus) a maga régi formájában, főként a mi annak physiologikus alapját illeti, már nem teszi magáévá, az alapkarakter tekintetében annak a régi osztályozásnak a pszichologiai alapját csak megerősítette. Mert, a mint Wundt, s utána Fouillée a temperamentum különféleségét az apperceptio gyorsabb vagy lassúbb folyamatára és viszont a reactio kisebb vagy nagyobb energiájára, illetve

¹⁾ Ratzenhofer, Soziologie. 19 (?) 1.

e kettőnek négyféle combinatiojára fölépítik, vagy Ribot más formában az érző és mozgó idegek különféle szerkezetéből (tónus) származtatja,¹⁾ az a régiek psychologikus észleleteinek helyességét constatálja, bár a régiek nem tudták észleleteiknek physiologikus okait helyesen meghatározni.

A modern psychologia kétségbevonhatatlan tényként megállapítja, hogy van egyéni temperamentum, és hogy az nagyjában egységes és változatlan marad az ember életében. Ez az egyéni differentiatio természetes alapja, melyen a társadalom befolyása alig bír változtatni, sőt azt mondhatjuk, hogy a környezet befolyása, az ő physikai és socialis sokféleségével ezt a differentiatiót nem csökkenti, hanem inkább fokozza. A művelődés haladása együtt jár az egyéni differentiatio gyarapodásával. A művelt társadalom az egyéni karakternek sokkal több különbözetét tünteti fel, mint a félig művelt vagy a primitív népek társadalma.

Mert hisz a sociologia általános alapelvei közé tartozik, hogy a társadalmi fejlődés haladásával egyenes arányban növekszik a társadalmi osztályok szerves kialakulása. A munkamegosztás a gazdasági élet követelménye szerint, mind tovább és tovább megy, az emberek, a mi lehet részben sajnálatos eredmény, mind kevésbé universalisakká kezdenek válni, az ember ma, hogy úgy fejezzem ki magamat, csak úgy tud ember a talpán lenni, ha a maga szakmájában minél jobban tud specialista lenni. S így van ez a tudományban, művészetben, iparban, közéleti tevékenységben, sőt a mindennapi legközségesebb munkánál. Míg a renaissance-kor culturájának ideálja az »l'uomo universale«, kinek főtypusai Leonardo da Vinci és León Battista Alberti, addig a mai kor ideálja a specialista, így kívánja ezt a gazdasági életnek és a szellemi culturának fejlődése egyaránt, és mi ez egyéb, mint differentiatio az Individualismus felé? A mai kor culturája tehát nem töröli el az egyéniséget, minden socializáló törekvése mellett cultiválnia, erősítenie kell az egyéniséget, mert a társadalom egyénekből áll és mindenkinek, ki a társadalmat fejleszteni, előrevinni,

¹⁾ Ribot. La personnalité. — Die Persönlichkeiten, Pathologisch-psychologische Studien. Ueb. von Dr. Jobst. Berlin 1894.

megújítani, megreformálni, javítani akarja, annak először is az egyénekre kell hatnia, egyéneket kell az ő eszméi számára megnyernie, a reformtörekvéseket az egyénekkel kell jogosultaknak elismertetnie, az ő szavait, ékesszólását, agitációját egyénekhez kell intéznie, szóval, a ki socialis téren haladást óhajt, annak magát az egyént kell socializálnia, vagyis az egyént kell meggyőznie arról, hogy a socializálás anyagi előny és erkölcsi haladás. S tényleg e recipe szerint dolgoztak mindazok, kik socialis téren jól vagy rosszul működtek.

V. FEJEZET.

Az egyén beleilleszkedése a társadalomba.

Azonban nemcsak az absolut sociokratia természetellenes dolog, hanem ép úgy természetellenes az egyéniségnek teljes elkülönítése, mintegy kiragadása a társadalomból, a társadalmi szervezet fölé való emelése, a mely elméletet a sociokrátiával szemben monadokrátiának nevezhetnénk. Mert az ember természeténél fogva nemcsak individualista, vagy mondjuk akár, bizonyos értelemben egoista, hanem ugyanazon emberi természetnél fogva ζῶον πολιτικόν, mint már Aristoteles mondja, vagyis társadalomban élő, és a társadalmi életben fejlődő és kialakuló lény. Azért a miként nem volna már a mi fogalmaink szerint való ember az egyéni karakterétől megfosztott csordember vagy méhkasember, ép úgy nem ember többé az az *Uebermensch*, a ki csak magáért létezik, és a kinek a többiekkel csak az az összeköttetése van, hogy azok csak ő érette léteznek. A talaj, melyből az egyéniség kinő a társadalom, s miként a növény elhal, ha gyökereit a tápláló földből kiszakítják, úgy volna az egyéniség számára a társadalomtól való elválasztás egyértelmű a halállal.

Azért az egyéni és társadalmi élet, ha antinómiák is, de nem ellenséges irányzatok, melyek egymást emésztk, hanem poláris ellentétek, melyek csak párhuzamosan fejlődhetnek. Az absolut sociokratia a gyakorlatba átvive nemcsak az egyéniséget tenné tönkre, hanem vele együtt a társadalmat, és az absolut monadocratia nemcsak a társadalmat atomizálná s bontaná föl, hanem ezzel együtt az egyént is megfosztaná igazi tápláló erejétől.

Az egyéniségnek és a társadalomnak e viszonyosságát fejtegeti már Plató az ő államtanában (politeia) midőn azt mondja,

hogy a társadalmi kosmos és az egyéni mikrokosmos mintegy egymást világítja és magyarázza meg, s e kettőt ahhoz a két fadarabhoz hasonlítja, mely egymáshoz súrolva tüzet fakaszt, míg egymagában mindegyik hideg marad.¹⁾

Az egyénnek tehát, hogy igazán egyéni életet folytathasson. hogy egyénisége kifejlődhessék, a társadalomba bele kell illeszkednie. Mert az egyén nem az egyedüli. A. Stirner-féle »der Einzige« tulajdonképpen képzeleti lény, olyan veszedelmes ideál, melynek csak megközelítése is egyenlő az immoralismus személyesítésével. Azt mondhatjuk, Macchiavelli volt az, a ki ezt az inimoralismust mintegy codificálta; ő ugyan szintén csak a maga korának volt a gyermeke, és a renaissance-nak egyoldalú individualismusát mintegy ad absurdum vezette. Talán a valóságban olyan egyéniség, a ki Macchiavelli elveit vagy mondjuk inkább elvtelenségeit a maga egészében megvalósította volna, nem létezett, sőt nem is létezhetik, s ő az ő ideálját olyképen állította össze, hogy a túlcsapongó és korlátokat nem ismerő egyéniségek vonásait, melyek a valóságban szétszotva léteztek és léteznek, egységesítette, egy cancret egyéniségbe összevonva idealizálta, miként a sixtusi madonna festője azt mondotta, hogy e képébe azért tudott összehozni annyi bájít. szendéséget és az anyai érzelmnek apotheosisát, mert sok száz és száz anyát észlelt meg s mindegyiktől elleste azt, a mi legszebb, legbájosabb és legkifejezőbb volt, s mindezeket az ő képében egyesíteni törekedett.

Az abszolút individualismusnak csak magáért élő embere a valóságban nem létezik, és a Nietzsche-féle *Uebermensch* az ő kíméletlenségével és korlátlan zsarnokságával a valóságba átültetve *Untermensch*-sé. válnék. »All selfishness – mondja találón Warner Fite – is a manifestation of unintelligent animal impulse.«-) S ezért a Stimer-féle ideológiát nagyon helyesen jellemzi Georg Adler, midőn azt a bohémság és az úgynevezett »Lumpenproletariat« életfilozófiájának, a moralinmentes anarchistikus tanítás összefoglalásának, ethikai solipsismusnak nevezi el.³⁾

Stirner maga ennek a túlcsapongó individualismusnak a

¹⁾ Republ. I. IV. p. 430. 1.

²⁾ W. Fite, Individualism, four Lectures on the significance of consciousness for social Relations. London 1911. 181. 1.

³⁾ G. Adler, Stirners anarchistische Sozialtheorie. Jena 1907.

legpraegnansabb kifejezője, bár ő csak annak az iránynak egy kiemelkedő pontja, mely Macchiavelli, Mandeville, Hobbes, Helvetius, Feuerbach, Stendhal, Benjamin Constant és Proudhon ideológiáján vezet keresztül, s a melynek a modern Franciaországban G. Palante¹⁾ és Félix le Dantec²⁾ mérsékeltebb módon adnak kifejezést.

Félix le Dantec a modern individualista iskola kiváló képviselője, az ő elméletét a biológia elveire építi föl, de nem veszi figyelembe, hogy a biológia is ép ügy ismeri az integrációt, mint a differentiatiót, s hogy a szerves lények kialakulása épen a sejtek associációjából jön létre. Különben F. le Dantec, aki az általános küzdelem elvét annyira hangoztatja, s a ki azt tartja, hogy az élet absolute egoista működés (un act absolument égoïste), nem zárkozhatik el annak elismerésétől, hogy az emberben nemcsak egoista érzelmek vannak, hogy a testvériség érzelme csakugyan, létezik, s hogy ép azokat tartjuk legjobbjainknak, a kikben ez legjobban kifejlődött.³⁾ Szóval arra a meggyőződésre jön, a mit Goethe e szép szavakkal fejez ki: »Was der Mensch auch ergreife und handhabe, der Einzelne ist sich nicht hinreichend, Gesellschaft bleibt eines wackern Mannes höchstes Bedürfniss. Alle brauchbaren Menschen sollen in Bezug untereinander stehen.«⁴⁾

Vannak, a kik az individualismust az egoismussal felcserélik, a mi részben onnan származik, hogy az egoismus, egoista szóknak egészen más jelentőséget tulajdonítanak, mint a mit alatta rendszerint értünk, mert a közfelfogás az egoistában kiválóan vagy túlnyomóan önös érdeke által vezérelt embert ért. Ha pl. H. Laplaigne azt mondja: »*Qui dit homme, dit égoïste*«, mi első pillanatra szinte megütközünk rajta. De ha aztán a következőkben azt olvassuk, hogy a rosszul felfogott egoismus az embert arra ösztönzi, hogy javát a más javának kizárásával keresse, míg a jól felfogott egoismus által az ember a *solidaritásnak* magasabb társadalmi és erkölcsi törvényeinek megismerésére emelkedik, s ezzel belátja, hogy az ő legnagyobb boldogsága az emberiség

¹⁾ La Sensibilité individualiste. Paris 1909.

²⁾ La lutte universelle. Paris ... és L'égoïsme base de toute société.

³⁾ L'egoïsme base de toute société. 96.1.

⁴⁾ Wanderjahre. III. B. 9. Kap.

legnagyobb boldogságával van szoros összefüggésben,¹⁾ akkor azonnal tisztában vagyunk azzal, hogy itt az egoizmus csak azt a helyes és teljesen erkölcsi alapon álló önszeretetet jelenti, mely az igazi altruizmusnak kiindulópontja.

Ennek az önszeretet-egoizmusnak folyományaként következnek Laplaigne-nak e tételei: az ember boldogságát két dolog alkotja meg, s e kettő föltétlen szükséges hozzá: »A saját természetét tökéletesíteni és a társadalmat tökéletesíteni«, és a »A solidaritas érzetének a kifejlesztése az emberi természet szükségletének felel meg, mert ez éhez a boldogságot és azt nem tudja másképp megtalálni, mint a társadalom valamennyi tagjával való teljes összhangban.«²⁾

Ez a jól felfogott egoizmus, vagyis helyesebben kifejezve. Individualizmus egy és ugyanaz azzal a solidaristikus elmélettel, melyet újabban főként a francia sociologusok egyik iskolája karolt fel, Leon Bourgeois és Gide szellemi vezetősége alatt, s a mely az individuális és socialis irányzatnak egyensúlyozását akarja társadalombölcseleti elvekre fölépíteni és a gyakorlati életben érvényesíteni. Azt mondhatnók, a solidarizmus társadalmi téren kívánja elérni azt, a mit Keyserling a polgári élet ideáljának s a boldog és erőteljes fejlődés alapföltételének jelez., t. i., hogy minden egyes autonómnak is, de ép úgy a nemzet-összesség szerves tagjának érezze magát.³⁾ A mint az állami életben szabadság és fegyelmezetség, polgári önállóság és nemzeti közérzet viszonyosságban álló dolgok, úgy hozza a solidarizmus az individuális és socialis törekvéseket egymással közeli viszonylatba.

Ennek a társadalombölcseleti irányzatnak a gyökerei ugyan visszamennek az úgynevezett traditionalista iskolára, mely a restauratio idejében a francia forradalom egyoldalúan individualistikus irányzatával vette föl a harczot. Joseph de Maistre, Lamennais és de Bonald voltak ennek a vezető szellemei, kiknek bölcseleti irányzata mély nyomokat hagyott Franciaország szellemi evolutiójában. Comte maga elismeri, hogy de Maistre

¹⁾ H. Laplaigne, La morale d'un égoï'ste. Paris 1900. 14., 15. 1.

²⁾ L m. 145. 1.

³⁾ L. Ludwig Stein, Philosophische Strömungen der Gegenwart. Stuttgart 1908. 241. 1.

socialis elméletéből sok eszmét vett át, bár aztán Comte az elméletben a szélső collectivista felfogásra helyezkedett. Nevezetesen de Bonald volt az, a ki először kifejtette a solidarismus emez alapformuláját: »Az egyén mindent a társadalomnak köszön, s ennél fogva kötelessége minden erejét a társadalomnak szentelni.«¹⁾

Ezekből az eszmékből merítette Secrétan az ő solidaristikus elveit, melyeket a történelemre vonatkoztatva e praegnans szavakba foglal össze: »*L'idée de la solidarité domine l'histoire; la repousser, c'est nier l'histoire*«?)

Bourgeois pedig e rövid formulába tudja solidaristikus társadalmi bölceletét összefoglalni: »*Nous naissons débiteurs*«. Mert így fejt ki elveit: Az ember mint a társadalom tagja születik és születésénél fogva már nagy örökség birtokába lép. Az ember nem vonhatja ki magát a társadalom kötelékei alól – *l'homme isolé n'existe pas*.³⁾

Az a kölcsönös függés (interdépendance), melyben az ember embertársaival áll. a melynél fogva mindenkinek munkája és tevékenysége az egész társadalomra átháramlik, a *quasi-contrat social* jellegével bír; e társadalmi quasi-szerződés minden embert a társadalom adósává tesz, reá kötelességeket ró, és pedig nemcsak erkölcsi értelemben vett »lelkiismeretbeli«, hanem jogi alapon nyugvó kötelességeket.

A solidaritas tehát nem a levegőben függő elmélet, hanem a tények talajára van felépítve. Anélkül, hogy fatalismusba esnénk, el kell ismernünk, hogy testi és szellemi életünk egy sok évezredes örökségből alakul ki, hogy nemcsak biologikus szempontból vagyunk elődeink örökesei, hanem egész culturalis életünk millió és millió embernek munkájából, gondolkodásából,

¹⁾ L. de Bonald, *Theorie du pouvoir polit. et relig.* Preface 3. »Non seulement ce L'est pas à l'homme à constituer la société, mais c'est à la société à constituer l'homme, je veux dire à former par l'éducation sociale, l'homme n'existe que pour la société et la société ne le forme que pour eile. Il doit donc employer au service de la société tout ce qu'il a reçu de la nature et tout ce qu'il a reçu de la société. tout ce qu'il est et tout ce qu'il a.«

²⁾ Secrétan, *Philosophie de la Liberté*. II. 2. edit. 1872. *L'Histoire S. leon.* 194., 195. 1.

³⁾ Bourgeois, *La Solidarité*. 7. edit. Paris 1912 63. 1.

törekvéseiből, szenvedéseiből lett azzá a mi. De viszont a mi életünk elodázhatatlan összefüggésben van a mi polgártársaink, kortársaink működésével, életfunkciójával.¹⁾

Sőt tovább mehetünk; azt hiszem, mindenki előtt világos tényként áll az az igazság, hogy minél nagyobbak az ember igényei, minél magasabbra lép a cultura fokán, annál több embertársának életfunkciójával lép összeköttetésbe, a mely nélkül az ő saját életfunkciója a jelenlegi alakjában lehetlenné válnék. A gazdasági élet terén ez egészen világosan áll előttünk. Mindennapi táplálkozásunk és ruházódásunk érdekében százezernyi, milliányi ember közreműködése szükséges a mezőn, az erdőben, vízen és szárazon, a műhelyekben, a gyárakban, a bányákban, itthon és idegenben, sőt a legtávolabbi földrészekben.

S a mi szellemi életünk sphaerájának talán még nagyobb az átmérője. Hány ezer generatio dolgozott azon a finom, bámulatosán szövevényes mechanismuson, melyet nyelvnek nevezünk s a melylyel most, ha akarjuk, gondolatainkat félreérthetetlen világossággal kifejezhetjük, s a mely által világosan gondolkozni megtanultunk? És ha betűket rovunk le, gyümölcsét szedjük ama szellemi munkának, mely a felfedezések egyik legjelentősebbikét létrehozta, az első hieroglyph iratok kigondolója genialis találmányának.

Míndezek elvitázhatatlan tények és azért a társadalmi solidaritást mint tényleg fönnálló kötelességet, mintegy társadalmi adóslevelet nem lehet kétségbevonni. Ha Palante ezt socialis dogmatismusnak nevezi, akkor az a tények dogmatismusa.

Egyben azonban még kiegészítésre szorul a solidaritas, a mint azt Bourgeois iskolája kifejti. Ez t. i. föltételezi azt, hogy midőn a társadalmi adósság fönnállását megállapítja, ezzel már az embereket e kötelesség teljesítésére is reábirta – s ebben némi optimismus rejlik. Midőn Bourgeois az 1900. évben Páris-

¹⁾ L. L. Bourgeois, Solidarité. 7. edition. Paris 1912. – Charles Gide, Principes d'économie sociale. 1898. 39. és 206. l. – Essai d'une Philosophie de solidarité, par L. Bourgeois en collaboration avec MM. A. Croiset, Darly, Rauh, Buisson, Ch. Gide, Xavier Leon, La Fontaine et Boutroux. Paris 1902. – Ch. Brúnót, La Solidarité comme principe des lois. 1903.

ban tartott *Congres de l'education sociale* alkalmával: *La solidarité et la, liberté* című referátumát előadta és a solidaritásból származó adósságról beszélt, joggal kérdezte egy közbeszóló: És ki fogja az embereket ez adósság törlesztésére szorítani? Bourgeois csak azt tudta reá felelni: »Ez a socialis törvényhozás feladata.«¹⁾ Ebből látjuk, hogy Bourgeois ellenese annak a *laissez faire* elvének, mely socialis téren az állami intervenciótól irtózik; Bourgeois Izoulet-re hivatkozva, a társadalmi harmónia és egyensúly megalkotására és fenntartására nem a javak, hanem az emberek socialisatióját tartja szükségesnek; ²⁾ a mit azonban, s ezt Bourgeois nem hangsúlyozza, csak ethikai nevelés által lehet elérni.

Palante ugyan azt véli, hogy a solidarismus iskolája túlságosan az érzelmi világra építi fel tételeit s a testvériség eszméjéből kiindulva sürgeti a teremtő associatiót, pedig Proudhon szerint, nem a testvériség eszméjéből származik az associatio, hanem ellenkezőleg az associatio szükségességé váltja ki a testvériség eszméjét.³⁾ Ez azonban csak annyit mond, hogy a gazdasági, socialis és culturalis fejlődés egyaránt nem tud meglenni az associatio energiaforrása nélkül s hogy mindnyájunk érdeke azt kívánja, hogy lehetőleg minél többen egyesülni tudjunk. Ha a testvériség eszméje csakugyan az associatio szükségletéből származott volna, akkor is áll az, hogy e magasztos eszme az associatio továbbfejlődését elősegíti s hogy annak elmosódása a gazdasági és socialis fejlődésnek hanyatlását hozza magával.

Ne féltse senki sem a solidaritas és testvériség érzelmeitől az egyéniség szabadságát és sérthetlenségét. Az egyén, ki a mai socialis viszonylatok mellett és a munkamegosztás előrehaladásával mind egyoldalúbbá válik, ép azért is mindinkább reászorul a solidaritas kölcsönös kötelekeire. Minél individualisabb lesz az egyén, annál solidarisabbnak kell lennie a társadalomnak.

¹⁾ Bourgeois id. mű 109. 1.

²⁾ V. o. még Small, *General Sociology*. 363. 1.: »We may use the terms »socialization« and »civilization« interchangeably. Each is a phase of the other, we have just seen how struggle – i. e. the specialization of interests unwittingly pays tribute, and becomes vassal to socialization.«

³⁾ Palante, *Combat pour l'individu*. 219. 1.

Hiába, az ember minden individualismusa mellett nem áll és nem állhat pusztán egoismusból, az emberi vágyak, gyönyörök és örömök teljességéhez tartozik a sociabilitas ösztönének a kielégítése s azért még azok is, kik különben a realista hedonismus és a materialistikus világnézet hívei, kénytelenek elismerni, hogy az altruista cselekedetek, még ha azok – miként Jászi Oszkár mondja – a kivételes dolgok közé tartoznának is, nagy társadalmi erőt jelentenek: a társadalom martyr-termelő erejét, s hogy az altruista érzések az erkölcsi génieknél néha csaknem oly elevenek, mint a normális embernél az egoisták.¹⁾ Szóval az önfeláldozó altruismus a társadalmi fejlődés szempontjából nem lehet quantité négligeable, – ellenkezőleg, minden jelentősebb lépés a társadalmi élet fejlődésében, minden nagyobb vívmány a tudomány terén, a politikai jogok, polgári szabadság, nemzeti önállóság, erkölcsi tisztulás körében egy-egy solidarista érzetből fakadó altruista hőstetthez fűződik, s igen sokszor a hőstettek egész sorozata által válik csak az, emberiség közös kincsévé. S ha talán az erkölcsi géniek ép oly ritkák, mint az észbeliek, azért vannak még erkölcsi tehetségek, és vannak az altruismusnak számtalan névtelen hősei.

S ha vannak, a kik azt hiszik, hogy az altruismussal kapcsolatos solidaritas biológiai lehetetlenség, úgy azok elfelejtik azt, hogy magában a biológiában is milyen nagy szerepe van az associatio elvének, hogy tulajdonképen ez az elv az, a mely a monerák és protozoák egyszerű sejtösszetételeiből átvezet a szerves világ bámulatosán complicált alkotásaihoz.

Ezzel szemben áll az úgynevezett társadalmi darwinismus, mely különben, miként Novicow szellemes munkájában kimutatta, a Darwin-féle fajkiválasztási elméletnek nagyon egyoldalú alkalmazása s a mely annak egyik momentumát, a létért való küzdelmet tette meg úgyszólván a társadalmi fejlődés egyedüli, vagy túlnyomóan fontos tényezőjének.²⁾ A valóságban, ez se nem socialis, se nem darwinismus, mert midőn a solidaritas nagy socialis fontosságát nem tudja méltányolni,

¹⁾ Jászi Oszkár, Művészet és erkölcs. Budapest 1904. 36. 1.

²⁾ Novicow, La Critique du Darwinisme social. Paris 1910. V. o. Problèmes sociaux contemporains. Paris 1897. Sixième Edition. Achille Loria, Le Darwinisme social. 113-135. 1.

ezáltal tulajdonképpen antisocialissá válik és lesiklik a pozitív tudományosság talajáról. Ezzel az egyoldalú felfogással szemben Kropotkin a kölcsönös segítségről megírt könyvében az associatio nagy biológiai és socialis jelentőségét mutatja ki s azt mint a fejlődés egyik igazi tényezőjét állítja oda.¹⁾ Hisz maga Le Dantec, az általános küzdelem Tyrtaeusa is kénytelen elismerni, hogy az ipar és kereskedelem haladása, a tudomány terjedése mind solidarisabbá teszi az embereket.²⁾ A processus azonban talán inkább az ellenkező, vagy legalább is kölcsönös, párhuzamos, t. i. a solidaritás nem annyira eredménye a gazdasági és szociális haladásnak, hanem annak fejlesztője és létfeltétele. A létért való küzdelem, a megélhetés módozataiért való küzdelem – s ebben az embernél legelől áll, mint legnemesebb, legméltóbb, legdicsőbb és legáldásosabb a milieu ellen, a természet erőinek meghódítása érdekében folytatott küzdelem – mindinkább szükségessé teszi az associatio kiterjesztését és belső fejlesztését. Azok a családok, törzsek, melyekben nincs meg az a solidaritási érzés, mely a szorosan egoista individuális j érdekek fölé tud emelkedni, elvesznek, a létért való küzdelemben a solidarisabb természetű törzsek s népek foglalják el a helyüket. De természetesen, a törzsszel együtt az individuum is veszendőbe megy, vagy más ethnikai egységbe olvad bele. A solidaritást tehát egyszersmind egyéni érdek is követeli, és pedig követeli progressiv arányban, mind kiterjedését, mind intensitását tekintve, a művelődés haladása. "A családok solidaritása fölé helyezkedik a törzseké, a törzseké fölé a nemzeteké, az osztályoké fölé az államoké s ezek fölé nemzetek és államok szövetségéé.

A solidaritást tehát az egyéni létnek, a szellemi és culturalis fejlődésnek egyik alapfeltétele, – és ha a biológia a solidaritás elvét nem ismerné, vagy pláne meghazudtolná, abból csak az következne, hogy az emberi egyén és a társadalom életében a biológiai törvények fölött álló transcendentalisabb törvények is érvényesülnek.³⁾

¹⁾ Kropotkin, Mutual Aid, a Factor of Evolution. 1904.

²⁾ L'égoïsme. 229. 1.

³⁾ V. ö. M. James Mark Baldwin, La Base psychologique de la solidarité sociale, (La Solidarité sociale. 1911. 217. k. 1.) 227. 1. »Il y a une

Ha az ember tudna is elszigetelten vegetatív életet folytatni, mindazt, a mi benne igazán emberi, a mi a haladás ideálja, a mi a bête humaine fölé emeli, a mi értelmi és érzelmi világának kialakulásához tartozik, a mi benne és cselekvéseiben szép és jó, a solidaritásból származó associationnak a velejárója.¹⁾

»Mi volna a művészet – kérdi George Sand – ama szívek és elmék nélkül, melyekbe átültetik? Nap, mely nem adhatna világosságot, nem adhatna életet.«²⁾ De ugyanezt a kérdést tehetnők fel s ugyanazt a választ kellene adnunk a tudományra, a társadalmi s polgári élet erényeire, a technika vívmányaira., a fölfedezésekre vonatkozólag. Az izolált ember hasanló volna a világűrben bolygó milliónyi asteroidákhoz, melyek – mint egy elpusztult világ töredékei – sötétségben, élettelenül keringenek a világűrben, míg egyik-másik légkörünkbe nem téved, a hol a súrlódás által felgyújtva, pillanatnyi világítás után tehetetlenül a földre esik.

Ezért nem lehet a társadalmat atomizálni, felbontani, miként ezt az absolut individualismus elméletben megteszi és a gyakorlatban meg akarná tenni. A társadalmat az egyén menti meg, mert hogy legyen compact, solidaris társadalom, azt az egyén érdeke kívánja. Valamint a közegészség védi az egyén egészségét, úgy védi és biztosítja az erős közérzet, a solidaritas tudata és gyakorlása az egyén jólétét, haladását, tökéletesedését, művelődését és egyéni kialakulását.

Csak kicsinyeskedő lelkek azok, a kiknek a társadalmi

solidarité psychologique, différente dans son origine et dans sa nature de la solidarité biologique résultant de l'instinct.« V. ö. Xénopol, i. m. 246. 1. »Le progrès de l'humanité tend précisément à amoindrir la concurrence entre les individus humains, et à remplacer la lutte pour l'existence entre les homines, par leur domination sur la nature.«

¹⁾ V. ö. Ratenhof er, Soziologie. Leipzig 1907. 162. 1. Die positive Wissenschaft wird sich daher von aller voreiligen Dialektik freihalten müssen. »Weg mit den Imponderabilien,« schrie die liberale Wissenschaft, »wir halten uns nur an das Greifbare.« Dieser Materialismus war schuld dass der Individualismus zu krassem Individualismus ausartete, der sich weder um Freiheit kümmert, noch um soziale Bedürfnisse, sondern nur um Genuss.«

²⁾ L. Fr. Walter, Sozialismus u. moderne Kunst. 88., 89. 1. Jászi O. i. m. 361. 1.

kötelékek elviselhetetlen nyűg gyanánt tűnnek fel s a kik, mint Benjamin Constant s Palante a társadalom zsarnoki mindenthatósága fölött panaszkodnak, a mely ellen az egyénnek revolváló szelleme hiába törekszik sikereket elérni.¹⁾ Ez a socialis pessimismus sem az egyénnek, sem a társadalomnak fejlődését s haladását nem mozdíthatja elő, hanem legföllebb kedvetlenséggel bénítja az egyéni tevékenységet és a solidaritas érzetét lerontván, gyengíti a társadalmat s vele az egyént. Hogy van küzdelem az egyén és a társadalom, az egyéni érdek és a közérdek között, azt nem tagadjuk, de ép ez a harcz neveli a legnemesebb hősöket és váltja ki a legheroikusabb cselekedeteket. S AZ lesz a legnagyobb egyéniség, a ki a legsolidarisabb tud lenni.²⁾

De vajjon a solidarismus nem rendeli alá úgy az egyént, hogy gazdasági, ethikai, intellectualis, politikai stb. téren elveszti az önálló kezdeményezésre való ösztönzést, miként e fölött Palante töprenkedik,³⁾ már pedig éneikül nincs az a vállalkozó szellem, mely a gazdasági fellendülésnek és a technikai talál-Hiányoknak oly nélkülözhetetlen rugója, nincsenek új eszméirányok és gondolatok, nem léteznek reformok. Mintha bizonymindezek nem nyerhetnének még erősebb impulsust a solidarista gondolat által! Nagyon téves felfogás az, mely azt tartja, hogy a solidarismus a meglévőnek merev conserválásában merül ki. A megváltozott gazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás, a jogi intézmények fejlesztése, a technika haladása,

¹⁾ B. Constant, Adolphe. 202. I. – L. Palante, La Sensibilité individualiste. 98. I. »L'individualisme est un esprit de révolte antisociale. C'est chez l'individu le sentiment d'une compression plus ou moins douloureuse résultant de la vie en société; c'est en même temps une volonté de s'insurger eontre le déterminisme social ambiant et d'en dégager sa personnalité.«

²⁾ V. ö. Finot, Bonheur et Progrès. L 150. I. »Vivre sa vie, c'est vivre la meilleure vie de sa patrie et de l'humanité elle-même. La vie bonne et belle devrait être sociale tout en étant individuelle. On ne vit pour soi qu'en vivant pour les autres. La querelle entre les égoïstes et les altruistes outranciers est d'essence byzantine. Elle se poursuit d'une facon livresque en oubliant' la vie réelle et ses exigences. Les uns et les autres ont tort et raison a la fois.«

³⁾ Combat pour l'individu. 221. I. s kk.

szóval a fejlődés minden momentuma nemcsak az egyént egymagában érintik, hanem az ő viszonylataiban ahhoz a társadalomhoz, melynek tagja. Hogy valamely érzetben vagy működésben mi az egyéni és mi a társadalmi, azt a legtöbb esetben egymástól elválasztani alig lehet, s azért egyformán hibáznak azok, a kik az emberi vagy társadalmi élet bármely jelenségét csak egyéni vagy csak socialis szempontból fogják fel; olyanok ezek, mint a kik két dimenziós vagy négy dimenziós lényekről beszélnek.

Az ember minden gondolatában, cselekedetében, activ és passiv működésében az individuális és socialis vonatkozások összefolynak, s ha ezek egymással rendszerint szögben találkoznak, az összeütközés után iparkodnak egyensúlyba jutni. S minél jobban tudja valaki e két törekvést harmonikus egyensúlyba hozni, annál nagyobb az ő egyénisége és annál nagyobb az ő socialis energiája. Azért állítja oda legfőbb köteletségül a lelki harmóniára törekvő Goethe az én és a társadalom közti összhangzatot e szavakban: »Es ist des Menschen Pflicht die Absicht der Gottheit dadurch zu erfüllen, dass wir, indem wir von einer Seite uns zu verselbsten genötigt sind, von der ändern in regelmässigen Pulsen uns zu entselbstigen nicht versäumen.«¹⁾

Egyént és társadalmat tehát egymástól elválasztani nem lehet, egymással ellentétbe hozni nem szabad. Ha igazat adunk is Eugene Fournière-nek, hogy az emberi egyént, ha izoláltan nem is létezik, de legalább el tudjuk képzelni mint izoláltan létezőt, míg a társadalmat egyének nélkül még elképzelni sem tudjuk,²⁾ mégis hozzá kell tennünk azt, hogy az az izoláltan képzelt egyén még a képzetben is borzasztóan nyomorúságos és szánalomraméltó lény volna. Mert az ember boldogságát, vagyis az ő egyéni vágyainak kielégítését csakis a társadalmi symbiosis tudja biztosítani, vagyis az ember boldogságának, előnyös egyéni kialakulásának, lelki fejlődésének egyik alapfeltétele az, hogy rendes, harmonikus, az igazságosság ideáljához közeledő társadalmi milieuban találja magát. A boldogság – úgymond Finot – ép úgy mint a könnyű és a nevetés com-

¹⁾ Dichtung u. Wahrheit. VIII. B. Befejezés.

²⁾ Essai sur Pindividualisme. 13. 1.

municatív természetű,¹⁾ s azért még a legönzőbb természetű egyéniség sem érezheti magát boldognak oly társadalomban, a hol az egész környezet csak nyomorúságból, elégedetlenségből, igazságtalanságból áll, a hol az ember szeme a derült arc nyugodt mosolyán nem tud megpihenni.

Az egyénnek ennél fogva nem lehet közönyös, hogy milyen az a socialis milieu, a mely őt környékezi, az egyéni képesség energiája nagyon is függ attól, hogy az associatio eszméje mily módon és fokban hatja át környezetét és mekkora környezetét.

De ép ez hozza magával azt, hogy az egyéniség a socialis haladás és fejlődés tényezőjeként szerepeljen. Az ő hivatása a társadalmi életben nem a *laissez faire*, hanem mint Guizot mondja, a *faire marcher*.

Ha e tekintetben talán naiv tévedésnek mondhatjuk azt a socialis optimismust, mely minden hiba- és foltnélküli társadalmat tart elérhetőnek, mindenesetre nagyobb – mert esetleg végzetes hiba az a pessimismus, mely minden társadalmi bajt javíthatatlannak tart. Emellett a múlt és jelen bajaihoz még a jövő bajai is csatlakoznának s nemcsak haladásról nem beszélhetnénk, hanem hanyatlásnak kellene bekövetkeznie. S ezzel az emberi gondolat nem tud megbarátkozni – ez vigasztalább a Nirvánánál.

¹⁾ Bonheur et progrès. II. k. 18. l.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Akarat szabadsága 53, 54.
Alkalom 43, 49.
Állami beavatkozás 66.
Altruizmus 67.
Amerikai nevelés 21.
Analógia a nyelvben 24.
Angolország kiváló férfiai 48.
Angyal P. 9.
Associatio 66, 68.
Átöröklés 13.
- Bagehot 46.
- Baldwin J. M. 68. j.
Baroque 5.
Béranger 49.
Bergson 53.
Berzeviczy A. 38. j.
Binet A. 25. j.
Bourgeois L. 63 – 66.
Buckle T. 11.
- Chamberlain H. *St.* 12.
Charakter 53, 57.
Comte A. 31, 4 1, 63.
Constant B. 70.
- Dante 5.
Darwinismus 67.
De Bonald 63.
De Candolle 52.
Determinismus 54.
Draghicesco 20.
- Dumas Al. 49.
Durkheim 6, 20, 31, 45.
Dynamikus sűrűsége 46.
- Egoizmus 62.
Egyéniség 15, 33, 41, 53, 56. 57
Egyenlőség 52.
Ellenkezés 26.
Endrei G. 23.
Eucken 4. j.
- Faji karakter 15.
- Finot 26. j. 70. j.
Firenze 42.
Fite W. 61.
Flaubert 56.
Forradalom, francia 5.
Fouillée 57.
Fournière E. 3, 71.
Francia írók 16, 45.
Függés, kölcsönös 64.
- Gabelentz, G. v. 22.
Galton 13.
Genie 33, 43, 45, 48.
Giddings 44.
Giesswein S. 32.
Gobineau 12.
Goethe 38, 43, 62, 71.
Gótika 5, 38.
Graphologia 25.
Gyermeknyelv 21.

- Hagyomány 30.
 Hippokrates 10, 57.
 Horatius Pl. 20.
 Homyánszky Gy. 10. j.
 Hypnosis 26, 28.
- Ihn Kaldun 10.
 Idées-forces 18.
 Indiánok öl.
 Individualismus 3-5, 61, 67, 69,
 Irás 24.
- Jacoby 44.
 Japán 50.
 Jászi O. 67.
 Jellemképzés 20.
- Kaldun (Ihn) 10.
 Kant 54.
 Kapitalisztikus irány 4.
 Kereszténység 4.
 Kiválóság jelei 50.
 Korszellem 27.
 Környezet 55.
 Körülmények hatása 52.
 Köszörelés (értelmi) 44.
 Közvélemény 27.
 Kropotkin 68.
- Lamennais 63.
 Laplaigne 62, 63.
 Lapouge, V. de 9, 48.
 La Rochefoucauld 49.
 Lecquier J. 54.
 Le Dantec F. 7, 62.
 Lombroso C. 46.
- Macchiavelli 5, 61.
 Maeterlinck 7.
 Materialismus történelmi 32.
 Mill J. St. 53.
 Mongeolle 11.
 Monadokratia 59.
 Munkamegosztás 58.
 Munkásosztály 49.
 Művelődés hatása 52.
- Napóleon I. 7.
 Nemesség 49.
 Néger typos 51.
 Nevelés 14, 20, 49.
 Németország kiváló férfiai 48.
 Niceforo 48. j.
 Nietzsche 7, 39.
 Nolonté 55.
 Noergia 55.
 Novicow 67.
 Nyelv elsajátítása 21.
- Odin 15, 47.
 Olaszország 35.
 Olaszország kiváló férfiai 47.
 Ostwald W. 50.
- Pascal 53.
 Palante 6, 52, 62, 70.
 Palaestina 12.
 Példabeszédek K. 20, 44.
 Plató 60.
 Polgári osztály 49.
 Prat 54.
 Preyer 22, 24.
 Proudhon 66.
 Psychologia 30.
- Quetelet 6.
- Ratzenhof er 57, 69. j.
 Renaissance 5. 35.
 Renan 12.
 Ribot Tli. 13, 56, 58.
 Richárd G. 54. j.
 Rignano 13. j.
 Rokokó 5.
 Rónia 4.
- Sand George 69.
 Savonarola 33.
 Schallmayer W. 14.
 Schopenhauer 54.
 Secrétan 63.
 Shakespeare 39.

- Small 66. j.
Socialismus 6, 71.
Socializálás 59, 66.
Sociokratia 54, 60.
Solidaritás 62, 64, 68.
Sombart W. 4, 5.
Spanyolország kiváló férfiai 47.
Sparta 4.
Spencer H. 3, 8, 20.
Squillace 30. j.
Stirner 61.
Stoll O. 28.
Stylus 32.
Suggest 26, 28.
Súrlódás, szellemi 46.
Szent Tamás Aqu. 5.
Szóképzés 24.
- Taine H. 11, 32.
Tarde G. 21, 26.
- Társadalom 61, 69.
Temperamentum 57.
- Uebermensch 59.
Utánzás 21, 31.
- Városok socialis milieuje 44, 47.
Változás (Variatio) 31, 37.
Vergilius 20.
Vierkandt A. 56.
Vinci, L. da 5, 58.
- Ward L. F. 15, 17, 45, 47.
Wallace A. B. 13.
Washington (város) 42.
Weismann 13.
Wundt 57.
Xénopol A. D. 17. j.
Zsilinszky M. 12. j.